

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI**

**KENTKİRİM: BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN
BELGESEL FİLM ANALİZİ**

RABİA ÇAKAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. ESRA BANU SİPAHİ**

KONYA-2021

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rabia Çakar		
	Numarası	168104011011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	Kentkırım: Bosna-Hersek Örneği Üzerinden Belgesel Film Analizi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

Rabia Çakar

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rabia Çakar		
	Numarası	168104011011		
		Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Esra Banu Sipahi		
Tezin Adı	Kentkırım: Bosna-Hersek Örneği Üzerinden Belgesel Film Analizi			

Tarih boyunca kentler birçok savaşa ev sahipliği yapmıştır. Bu savaşlar sırasında farklı nedenlerden dolayı kentsel mekânlar ve kent yaşantısı zarar görmüştür. 20. yüzyılda ki savaşlarda yapılan kentsel yıkımlar savaşın ikincil zararından daha fazlasını ifade ettiği anlaşılmıştır. Bundan dolayı literatürde bu durumu tanımlamak için “kentkırım” kavramı kullanılmıştır. Literatürde kentkırım kavramının tanımlanması için ilk olarak incelenen savaş Bosna Hersek Savaşı olmuştur. Bu çalışmada ise Bosna Hersek Savaşında yapılan kentkırımın belgesellere nasıl yansıtıldığına tespit edilmesi ve “kentkırım” kavramın belgesellerde kullanılıp kullanılmadığının incelenmesi amaçlanmıştır. Bosna Hersek Savaşı hakkında yayınlanan yerli ve yabancı belgesellerden 12 tanesi çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Bu belgeseller Türkçe ve İngilizce dilinde yayınlanan belgeseller arasından seçilmiştir. Belgesel filmlerin içerik analizi sonucunda Bosna Hersek Savaşında etnik milliyetçilik nedeniyle kolektif hafızayı oluşturan kentsel mekânların yok edilmek istendiği belgesellerde dolaylı veya doğrudan aktarıldığı tespit edilmiştir. Fakat “kentkırım” kavramı Türk yapımı belgesellerde kullanılmamıştır. İngilizce dilinde yayınlanan belgeseller incelendiğinde ise “urbicide” kavramı sadece bir belgeselde kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekânsallık, Etnik Milliyetçilik, soykırım, Kentkırım, Belgesel Film

 KONYA	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Rabia Çakar		
	Student Number	168104011011		
		Political Science and Public Administration		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Esra Banu Sipahi		
Title of the Thesis/Dissertation	Urbicide: Documentary Film Analysis Based on the Case of Bosnia and Herzegovina			

Throughout history, cities have hosted many wars. During these wars, urban spaces and urban life were damaged due to different reasons. It has been understood that the urban destruction experienced in the wars of the 20th century meant more than the secondary damage of the war. Therefore, the concept of "urbicide" has been used to describe this situation in the literature. The war in Bosnia and Herzegovina was the first war to be examined in order to define the concept of urban crimes. In this study, it is aimed to determine how urbancrimes in the Bosnia and Herzegovina War is reflected in documentaries and to examine whether the concept of "urbicide" is used in documentaries. 12 of the domestic and foreign documentaries published about the Bosnia and Herzegovina War form the universe of the study. These documentaries were selected from among the documentaries published in Turkish and English languages. As a result of the content analysis of the documentary films, it was determined that in the Bosnia and Herzegovina War, urban spaces that constitute the collective memory were intended to be destroyed, either indirectly or directly, due to ethnic nationalism. However, the concept of "urbicide" was not used in Turkish documentaries. When the documentaries published in English language are examined, the concept of "urbicide" was used only in one documentary.

Keywords: Spatiality, Ethno-Nationalism, Genocide, Urbicide, Documentary Film.

İÇİNDEKİLER

TABLolar VE ŞEKİLLER LİSTESİ	iii
KISALTMALAR	iv
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kentsel Mekâna İlişkin Kavramlar	4
1.1.1. Kent	4
1.1.2. Mekân	7
1.1.3. Mekânsallık	9
1.2. Kentkırırma İlişkin Kavramlar	11
1.2.1. Etnik Milliyetçilik	12
1.2.2. Etnisite	14
1.2.3. Soykırım	15
1.3. Kentkırırım Kavramı	18
1.3.1. Kentkırırımın Literatürdeki Yeri	21
1.3.2. Kentkırırım Örnekleri	24
1.3.2.1. Şuşa'da Kentkırırım	24
1.3.2.2. Filistin'de Kentkırırım	25
1.3.2.3. Suriye'de Kentkırırım	26

2.BÖLÜM

BOSNA-HERSEK'TE YAŞANANLAR VE KENTKIRIMA GİDEN SÜREÇ

2.1. Bosna'da Sırp-Hırvat Milliyetçiliği	28
2.1.1. Sırp Milliyetçiliği	29
2.1.2. Hırvat Milliyetçiliği	30
2.1.3. Bosnalı Müslümanlar	32

2.2. Yugoslavya'nın Çöküşü.....	34
2.3. Bosna-Hersek Savaşı (1992-1995)	37
2.3.1. Savaş Sırasında Soykırım Girişimleri	41
2.3.2. Savaş Sırasında Kentkırım Girişimleri	42
2.3.3. Mostar	44
2.4. Dayton Anlaşması.....	49

3.BÖLÜM

BOSNA-HERSEK SAVAŞI HAKKINDA YAPILAN BELGESELLERİN İÇERİK ANALİZİ

3.1. Belgeselin Tanımı Kapsamı ve Gelişimi	53
3.2. Amaç	55
3.3. Yöntem.....	56
3.4. Örneklem ve Kapsam.....	57
3.4.1. Belgeseller ve Temaları	57
3.5. Bosna-Hersek Savaşı Hakkında Yapılan Belgesellerin Nitel İçerik Analizi.....	62
3.5. 1. Belgesellerde Etnik Gruplar İçin Kullanılan Adlandırma ve İmgeler	62
3.5.2. Belgesellerde Kullanılan İşitsel ve Görsel Dini İmgeler	64
3.5.3. Belgesellerde Kullanılan Dini/Etnik Yapılar	66
3.5.4. Belgesellerde Kentkırım ve Soykırımı Yapılan Vurgu	72
3.6. Belgesellerin Analizine Yönelik Değerlendirme	84

SONUÇ	87
--------------------	-----------

Kaynakça	90
-----------------------	-----------

Ek 1.....	97
------------------	-----------

Ek 2.....	98
------------------	-----------

Ek 3.....	99
------------------	-----------

ŞEKİLLER VE TABLOLAR

Şekil 1: Yugoslavya Devletinin Dağılmadan ve Dağıldıktan Sonraki Halini Gösteren Haritalar (1989/2008)	37
Tablo 1: Bosna Hersek Savaşı İle İlgili Yayınlanan Belgeseller Hakkında Genel Bilgiler	57
Tablo 2: Bosna Hersek Savaşı İle İlgili Yayınlanan Belgesellerde Üç Etnik Grup İçin Kullanılan Adlandırmalar	62
Tablo 3: Bosna Hersek Savaşı İle İlgili Yayınlanan Belgeseller de Arka Planda Kullanılan Dini İmgeler	64
Tablo 4: Bosna Hersek Savaşı İle İlgili Yayınlanan Belgesellerde Gösterilen Dini/Sembolik Yapılar	66
Tablo 5: Bosna Hersek Savaşı İle İlgili Yayınlanan Belgesellerde Soykırım ve Kentkırım Kelimelerinin Kullanılma Durumu	73

KISALTMALAR

BRCS: The British Red Cross Society

ICE: UNESCO Uluslararası Uzmanlar Komitesi

ICRC: International Committee of The Red Cross

IFOR: Çokuluslu Askeri Uygulama Gücü

ODA: Avrupa Ekonomik Topluluğu Acil Mühendislik Birimi

UNPROFOR: Birleşmiş Milletler Koruma Gücü

PCU: Proje Koordinasyonlar Ünitesi

SFOR: NATO İstikrar Gücü

GİRİŞ

Kent, insanlık için bir medeniyet eşiği olmuştur. Yerleşik hayata geçen insanlar sanat, kültür ve değerleriyle özdeşleştiği yeni yapılar kurarak yaşadığı yere yeni anlamlar katmaya çalışmıştır ve bu şekilde bir medeniyetin doğuşu sağlanmıştır. Kent, zamanla insanlık tarihi için farklı anlamlar da kazanmaya başlamıştır.

Medeniyetin kalbi olarak görülen kent her ne kadar tarihsel süreçte tanımında değişiklikler meydana gelmiş olsa da hala önemini korumaktadır. Kent için ilk zamanlarda “etrafı surlarla/kaleyle çevrili yaşam yerleri” olarak tanımlaması yapılırken günümüzde ise genel bir tanımla kent, “sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidiş-geliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinimlerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi” şeklindedir.¹ Kentte yaşayan birey için yaşadığı yerin bir anlam ifade etmesinde mekânların rolü bulunmaktadır. Zaman ve mekân kavramları bireyin kendini kente ait hissetmesinde önemli bir yere sahiptir.

Bundan dolayı mekân ile zaman kavramları bir yapbozun parçaları gibidir. Bu durum mekân ve zamanın kurduğu ilişkiye göre insanın kendini bir yere konumlandığını söyleyerek özetlenmektedir.² Zaman kavramının mekân üzerindeki etkisi ile mekânsallık kavramı ortaya çıkmaktadır. Bir mekânın geçmişin izlerini geleceğe taşıması ve mekânda devam eden bir sosyal ortamın bulunması ile mekânsallık kavramı tanımlanmaktadır.³ Mekânsal olarak ifade edilen yapılar sadece birer ibadethane, ev, bedesten veya toplanma yeri değil aynı zamanda tarihin şahitleri, bir kültürün, değer, dinin, dilin aktarım alanlarıdır. Bu yapılar kuşaklar arası bağlantı noktalarıdır. Özellikle mekânların etnik kültür ve dini değerlerin geçmişten geleceğe birer taşıyıcıları olmaları onların bazen de yok edilmesi gereken hedefler haline getirmektedir. Bir kentin savaşta ana hedef haline gelmesinde birçok etken bulunmaktadır.

¹ Ruşen Keleş, **Kentbilim Terimleri Sözlüğü**, İmge Kitapevi, Ankara, 1998, s.75.

² Köksal Alver, “Mekân ve Hafıza”, **Sosyoloji Divanı**, Sayı.10, 2017, s.269.

³ Nihat Eyce, “Çağdaş Mimarlıkta Mekân, Yer ve Mekânsallık Tartışmaları-Cermodern Örneği”, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2011, s.67.

Mekânların yok edilmek istenmesindeki bu etkenler ise etnik milliyetçilik ve etnisite olmuştur. Kentin tahrip edilmesindeki niyet; o kültürü, etnisiteyi, dini, dili yok etmek amacını taşıyorsa burada “kentkırım” kavramı ortaya çıkmaktadır. Kısaca kentkırım, “bir kenti yok etmek, öldürmek”, olarak tanımlanmıştır. Savaş sırasında istenmeden mekânların yapıların zarara uğramasından (ikincil zarar) kentkırımın farkı ise “niyet” ile açıklanmıştır. Literatürde kavramla ilgili geniş bir kaynak bulunmadığından dolayı kentkırım kavramının daha iyi anlaşılabilmesi açısından örneklerle anlatılması gerektiğini söylenmektedir. Bu çalışmada yer alacak örnek ise Bosna Hersek Savaşı’dır.

Bosna Hersek Savaşı’nda soykırım ve kentkırım yaşanmasının temelinde birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri farklı etnik grupların birbirlerine karşı bastırılmış nefret duygularının bulunmasıdır. Bosna Hersek’te üç ana etnik grup bulunmaktadır. Bu etnik gruplar; Hırvatlar, Sırlar ve Bosnalı Müslümanlardır (Boşnaklar). Bosna Hersek Yugoslavya’dan ayrılırken bu etnik grupların Bosna Hersek toprakları üzerinde hak iddia etmeleri ile bastırılmış olan etnik kin ortaya çıkmıştır.

6 Nisan 1992’de bağımsızlığını resmen ilan eden Bosna Hersek Sırların bu durumu kabul etmemesiyle bir savaş sürecine sürüklenmiştir. Bosnalı Müslümanlar ve Sırlar arasındaki bu savaşta Hırvatlar ise savaşın durumuna göre yer değiştiren taraf olmuştur. Savaş sürecinde üç defa cephesini değiştiren Hırvatlar, savaşın başlarında Bosnalı Müslümanlarla yan yanayken sonradan Sırların cephesinde yer almış ve savaşın sonuna doğru tekrardan Bosnalı Müslüman askerlerin yanına geçmiştir.

Savaş sırasında Avrupa bir insanlık suçunun işlenmemesi ve yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçların karşılanması için Barış Gücü göndermiş olsa da Srebrenitsa’da yaşananlar engellenememiştir. Bu savaşta soykırım yaşanması ile bütün dünya ilgisini Bosna Hersek’e yoğunlaştırmıştır. NATO’nun aracılık yapmasıyla savaşta taraflar arasında bir barış antlaşmasının imzalanması sağlanmıştır. Taraflar arasında imzalanan Dayton antlaşmasıyla savaş sona ermiştir.

Bu çalışmada tarihsel süreçte kentin toplum ve birey için önemine yer verildikten sonra bireyin toplumsal aidiyetini sağlamasında mekânın zaman ile ilişkisi aktarılmıştır. Toplum ve bireyin sürekliliği için gerekli olan kentin savaş sırasında bir etnik kültürün yok edilmesi için hedef olabileceği ise Bosna Hersek Savaşı örneği ile verilmiştir. Savaşa giden

süreç ve savaşın sonucunda kentin aldığı tahribat aktarılmıştır. Bu şekilde kentkırım kavramı Bosna Hersek Savaşı üzerinden tanımlanmıştır.

Bosna Hersek Savaşı'nda yaşananların görsel olarak anlatılmasındaki yollardan biri ise belgesellerdir. Belgeseller anın geleceğe aktarılmasında kullanılan belgeler niteliğindedir, yani somuttur ve gerçektir. Aynı zamanda belgeseller kurgudan uzaktır. Savaş belgeselleri ise belgesel film tarihinde önemli bir yere sahiptir. Belgeseller aracılığıyla bir savaşın kayıt altına alınan görüntüleri ile savaşın sadece hafızalarda kalması engellenmektedir. Bundan dolayı Bosna Hersek Savaşı hakkında birçok belgesel çekilmektedir. Özellikle soykırımın kabul ettirilmesi ve bu bilincin oluşturulmasında belgeseller önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle kente dair değerlerin belgesellerde ne şekilde bulunduğunu tespit etmek çalışmanın çıkış noktalarından biridir.

Belgesellerin analizi için nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi yapılmıştır. Çalışmada ana konu çerçevesinde belirlenen soruların cevabının bulunması için birçok ulusal ve uluslararası alanda yayınlanan belgeseller arasından 12 belgesel seçilmiştir. Bu belgesellerden Bosna Hersek'te kentkırımı dair yeterli bilgilerin tespit edilebilmesi için belgesellerde Bosna Hersek'te bulunan etnik gruplar için kullanılan adlandırmalar ve imgeler, işitsel ve görsel dini imgeler, kullanılan dini etnik yapılar, kentkırımı ve soykırımı yapılan vurgu olmak üzere dört başlık altında içerik analizi yapılmıştır.

Çalışmanın son bölümünde Bosna Hersek Savaşı'nın farklı açılardan ele alındığı belgesellerde bir savaş suçu olan kentkırımı ne ölçüde yer verildiğine dair bir analize yer verilmektedir. Belgesellerde kavramın doğrudan kullanılıp kullanılmadığı, kente dair mekânsal hafızayı oluşturan yapılara, eserlerin yok edilmesine ne ölçüde yer verildiği üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Aynı zamanda belgesellerde Bosna Hersek Savaşı sırasında tahribata uğrayan kentlerin mekânsal değerlerinin yorumlanmasında belgeselin çekildiği zamanın ve yayımlandığı ülkenin politikalarının ne şekilde yansıdığı tespit edilecektir. Ulusal ve uluslararası yapımlı belgesellerde savaş sırasında tahribata uğrayan kenti yorumlamada benzerliklerinin ve farklılıklarının neler olduğu araştırılacaktır. Bu amaçlar doğrultusunda belgesellerin içerik analizi yapılacaktır.

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde kentsel mekâna ilişkin kavramlar olan kent, mekân, mekânsallık kavramlarının tanımları ve tarihsel süreçteki gelişimine yer verilmektedir. Yine çalışmanın ana konusu olan kentkırım kavramı ve kavramın ortaya konulmasında etkili olan etnik milliyetçilik, soykırım ve etnisite kavramları ele alınmıştır. Son olarak ise kentkırım kavramının tanımı yapılarak, dünyada kentkırım örnekleri ile konunun belirginleştirilmesi amaçlanmıştır.

1.1. Kentsel Mekâna İlişkin Kavramlar

Kavramsal çerçevenin ilk bölümünü oluşturan kentsel mekâna ilişkin kavramlarda kentin insan hayatındaki önemine değinilecektir. Kent tanımının yanında tarihsel gelişimine yer verilecektir. Aynı zamanda kent ve toplum ilişkisinin anlatımında kullanılan mekân ve mekânsallık kavramları açıklanacaktır.

1.1.1. Kent

İnsanlar tarih boyunca yaşamlarını sürdürebilecekleri yerler inşa etmişlerdir ve bu yerleşim yerlerinden biriside kentlerdir. Yazında kentlerin sadece olağan şekilde meydana gelen yerler değil aynı zamanda bir zarafeti⁴, bir medeniyeti temsil ettiği belirtilmektedir.

Kent, kavram olarak zaman içerisinde farklı şekillerde adlandırılmıştır. Geçmişte “city”, “polis” ve “medine” kavramları kullanılırken günümüzde “bourg”, “ville”, “city” ve “urban” şeklinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda kent medeniyetle özdeşleştirildiğinden dolayı Latince kökenli dillerde kent “civilization” olarak kullanılmakta ve “civitas”dan türemektedir. “Civitas” ise bugün kullanılan “uygarlık” kelimesinin karşılığı şeklindedir. Arap Kültüründe

⁴ Martin Coward, “Urbicide and Question of Community in Bosnia-Herzegovia”, Newcastle University, Department of Politics, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2001, s.54.

ise şehir ile medeniyetin eş bir zeminde olduğunu kentlerinden birine “medeniyet” anlamına gelene “Medine” isminin konulmasından anlaşılmaktadır.⁵

Sosyal bilimler alanında yapılan birden çok kent tanımı bulunmaktadır. Genel olarak kent kavramının tanımı “sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidişgeliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinimlerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi”⁶ şeklinde yapılmaktadır. Diğer bir kente dair yapılan tanım ise Lewis Mumford’a aittir. Mumford, “Kentlerin Kültürü” adlı eserinde kenti şu şekilde tanımlamıştır: “Kent, bir topluluğun kültürünün ve erkinin yoğunlaştığı yer, zamanın bir ürünü, birikimidir.” Kente dair yapılan tanımlardan biri de şu şekildedir: “Kent insanlık tarihinin belli bir anında belli koşullarla oluşan ve süreçte sosyal, kültürel, siyasi, tarihsel, dini, mimari ve estetik yönüyle temayüz eden bir yaşam alanıdır.”⁷ Sosyal bilimlerde tek bir kent tanımı bulunmamakla birlikte kente dair birçok tanım yapılmaktadır.⁸

Kent kavramının tarihsel tanımlanma sürecine bakıldığında kent yaşantısının değişmesiyle yapılan tanımlarında değiştiği görülmektedir. İlk kentler yapıları itibariyle “etrafı surlarla/kalelerle çevrili yaşam alanı” olarak tanımlanmaktadır. Fakat toplumsal gelişmelerle beraber kent kavramının tanımında kullanılan “kale” ve “sur” kriterleri ortadan kalkmakta ve günümüzde kent kavramının yapılabilmesi için yerleşim yerinin yapısı, nüfusu, ekonomisi, iş alanları gibi birçok kıstasın bulunması gerekmektedir.⁹

İlk kentlere dair tanımların zamanla değişmesinin sebebi ise kent tarihinin M.Ö. 1500’lü yıllara dayanmasından dolayıdır. O zamanlara dair kentin tanımlamasını yapan birçok isim bulunmakla birlikte Weber, kenti tanımlarken askeri birlik ve kalelerin kentlerin vazgeçilmez değerlerinden olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰ Kent tanımının tarihsel sürecine dair yapılan çalışmalardan biri Dunleavy’ye aittir. Dunleavy’nin bahsetmiş olduğu tarihsel

⁵ A.Kadir Topal, “Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiye’de Kent Neresidir?”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt.6, Sayı.1, 2004, s.277.

⁶ Keleş, **a.g.e.**, s.75.

⁷ Köksal Alverdi, “Kentın İmgesi”, **Kent Sosyolojisi**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s.11.

⁸ Ruşen Keleş, “Kent ve Kültür Üzerine”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt.29, Sayı.246, 2005, s.9.

⁹ Topal, **a.g.e.**, s.277.

¹⁰ Mehmet Y. Yahyagil, “Kentlerin Kültürün Gelişmesindeki Etkileri”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı.25, 1998, s.106.

gelişimi ise Weber, Tönnies ve Simmel ile başlamıştır. Aynı zamanda kentin başat çalışmalarının ise 1920-30'lu yıllarda Chicago Okulu'yla birlikte olduğunu söylemektedir.¹¹

Kent sosyolojisi için önemli olan adımlardan biri 1910'ların başında Robert E. Park ve Ernest W. Burgess tarafından kurulan Chicago Okulu'dur. Bu okul Chicago'yu kentsel bir laboratuvar olarak gören iki sosyoloğun araştırmaları neticesinde kurulmuştur. Bu okulda aynı zamanda ilk kent analizi/araştırmaları yapılmıştır. Park'ın 1915 tarihinde yayınlanan makalesinde “Şehir Planı ve Yerel Örgütlenme”, “Endüstriyel Örgütlenme ve Ahlakî Düzen”, “İkincil İlişkiler ve Sosyal Konutlar” ve “Tabiat ve Kentsel Çevre” alt başlıkları bulunmaktadır. Bu makalede her yapı insan ilişkileri ile birlikte incelenmektedir.¹²

Sosyoloji yazın alanında ilk yapılan araştırmada kent kavramı kent ve köyün ayrıştırılması için kullanılmakta ve bu kavramları ayırtıran çalışmalar ise köy ve kent halkının yaşam şekilleri üzerine durmaktadır.¹³ Bu farklılık üzerinden kenti değerlendiren Coward kent tanımını “heterojen, çok kimlikli, nüfus yoğunluğu bulunan ve farklılıkları içinde barındırandır” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlamanın üzerine ise kent hakkında, “bir kent nüfusunun büyüklüğü ne kadar çok sayıda farklı kimliğin ve topluluğun o kentte yaşıyor olmasıyla bağlantılıdır. Bu ise farklı kimlikler ve topluluklar ile gelenek ve inanç farklılıklarının bir arada bulunma koşuluyla sağlanmaktadır” şeklinde söylemektedir.¹⁴

Kentin tanımını Türk yazın alanında yapan isimlerden Fakir Baykurt, Demirtaş Ceyhun, Talip Apaydın'da kentin ve köyün farklılığını merkeze alarak kent tanımının yapıldığına dikkat çekmişlerdir. Pozitif ya da negatif anlamda veya farklı bakış açılarıyla kentin her zaman literatürde önemi korunmaktadır.¹⁵

Kentin köyden farkı ile tanımlanmasının yanında metafor ile kent tanımı da yapılmaktadır. Mumford, kenti tanımlarken “mıknatıs” metaforunu kullanmaktadır. Bu metafora göre kent bir merkez konumundadır, “dünyanın en uzak yerlerini kendine çeken, türlü bölgeleri, insanları ve etkinlikleri bir düzene göre biçimlendiren, ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamın öncüsü ve denetleyicisi konumunda olan bir merkezdir.” Aynı zamanda kent

¹¹ Eylem Özdemir, “Kent Sosyolojisi Yaklaşımları”, **Kent Sosyolojisi**, Ed.:Köksal Alver, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s.121.

¹² Özdemir, **a.g.e.**, s.126.

¹³ Hüseyin Bal, **Kent Sosyolojisi**, Fakülte Kitapevi, 5. Baskı, İstanbul, 2011, s.14.

¹⁴ Martin Coward, “Bosna'da Kentkırım Etno-Milliyetçilik ve Bosna'daki Yok Etme Saldırganlığı”, **Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni**, Sayı.43, 2006, s.29

¹⁵ Keleş, **a.g.e.**, s.10.

hakkında tanımlama yaparken, “yazılı kayıt, kütüphane, arşiv, okul ve üniversitelerin icadı kentin en eski ve en karakteristik başarılarından biridir” şeklinde bir eklemede bulunmuştur.¹⁶ Mumford kenti çekim merkezi olarak ele alırken bazı bilim insanları ise bu çekim merkezlerinin neler olabileceğine odaklanarak kenti tanımlamışlardır.

Kenti kavramlaştırmaya yönelik bir diğer girişim ise Wirth tarafından yapılmıştır. Wirth bir yaşam alanı olarak değerlendirilen kente deneysel olarak 3 farklı taraftan bakılabileceğini söylemiştir: İlk olarak, bir halk tabanına, teknolojik ve ekolojik düzene sahip fiziksel bir yapı; ikinci olarak; bir yapıya ve kurumlar dizisine sahip bir toplumsal örgütlenme sistemi, üçüncü olarak; bir tavırlar ve düşünceler kümesi ve kişilikler toplamı olarak kent değerlendirilmektedir.¹⁷ Kent bir bütün olarak ele alınmasının yanında içerisinde bulundurduğu yapılar, mekânlar ve o mekânların toplum üzerindeki etkileriyle de değerlendirilmektedir.

1.1.2. Mekân

Mekânlar üzerinden kenti değerlendirenler yapı ve hayat faktörlerinin kent yaşamı için bir bütünün iki parçası olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda kent hem olguları hem de imgeleri bünyesinde barındıran reel bir yapıdır. Kent somut bir olgudur, bellidir, vardır, gerçektir. Aynı zamanda ise bir imgedir, sembolleri bulunan bir aynadır. Lynch’e göre ise üç kent imgesi vardır. Bunlar; kimlik, yapı ve anlamdır. Üç unsur birbirini tamamlamak adına birleşik bir bütün halindedir ve bu şekliyle imgeyi oluştururlar. Bu üç unsurun kesinlikle birbirinden ayrılmadığını söyleyen Lynch, kapının görsel algısının imgesel anlamıyla bütünleşik olması örneğini vermektedir.¹⁸ Mekânlar imgesel değerleriyle kente kattığı anlam boyutu nedeniyle toplum için önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı kenti mekân vurgusu üzerinde tanımlayanlar bulunmaktadır.

Lefebvre, kenti ve kentselliği tanımlarken mekâna vurgu yapmasından dolayı, başta Harvey olmak üzere kenti mekânsal olarak tanımlamak isteyen araştırmacıları etkileyen kişi olmuştur. Lefebvre yoğun olarak mekân üzerine çalışmalarına topladığı kitabı Mekânın Üretimi (The Production of Space) 1974 yılında yayımlanmıştır. Bu kitabında mekân ile kent

¹⁶ Alverdi, a.g.e., s.13-26.

¹⁷ Topal, a.g.e., s.280.

¹⁸ Alverdi, a.g.e., s.12.

ilişkinin incelerken Marks'tan etkilenmiştir. Bir konuşmasında; “Mekânlar, bir dizi zamanın dışsal dünyasının eşzamanlılıkta kayıtlarıdır, tasavvurlarıdır; kentin ritimleri, kent nüfusunun ritimleridir ve bir sosyolog olarak size şu fikrimi öneririm; kent onu ancak tam anlamıyla zamanın konuşlanması olarak anladığımız vakit, mevcut kökleri üzerinde yeniden düşünülebilir ve inşa edilebilir. Ve insani bir tutumla bunu, yaşayanlar için örgütlemek zorunda olduğumuz vakit, bu vakittir.”¹⁹

Lefebvre'nin sözlerinin daha iyi anlaşılması açısından mekân dünyayı anlamlandırma aracı olarak görüncü de aslında orada bireyin yaşadıklarıyla mekân anlam kazanmaktadır. Yani mekân tek başına bir şey ifade etmez, değer katan insanın orada yaşadıklarıdır.²⁰ Foucault da mekânın zaman ve toplumdaki farklı düşünülmemeyeceğini söylemektedir. Mekân, hem zaman içerisinde yaşananlar ile kendisine anlam katmada süreklilik elde etmesinin yanında senkronize bir düşünce şeklidir. Yani bu ifade ile fiziksel ve mimari mekânı düşünce etki alanı ile bir araya getirmektedir.²¹

Mekânın boş bir alandan anlamlı bir yere çevrilmesindeki önemli unsur toplumsal bir üretimin olmasıdır. Yeni bir toplumsal ilişkiler oluştuğunda bu durum toplumun geneline yayılmak zorundadır. Bundan dolayı mekân kazandığı kimlikle sınırları veya bütünlüğü belirlemektedir.²² Mekânın birey için bir anlam ifade etmesindeki bir diğer husus ise bireyin mekânla bir bağ kurmasıdır. Birey kendini bir mekâna ait hissetmek içi duygusal, fonksiyonel ve kavramsal olmak üzere üç bağ kurabilmektedir. Birey için anlamı ve değeri olan mekânlarla duygusal bağ kurarken planlanan bir aktiviteyi takip etmek içi fonksiyonel bağ kurmaktadır.²³ Bir mekânın kimliğinin oluşmasında etkili olan faktörler farklı bilim alanlarında değerlendirilmiştir ve sosyoloji alanı bunlardan biridir.

Mekânın sosyolojik açıdan bir değere sahip olmasında iki faktörün öneminden bahsedilmiştir; zaman ve insan. İnsanın bir mekânda yaşadıklarının zaman ile özdeşleştirebilmesinde iki unsur olan “hatırlamak” ve “unutmak” kavramları ortaya

¹⁹ Özdemir, a.g.e., s.131.

²⁰ Henri Lefebvre, **Mekânın Üretimi**, (Çev. Işık Ergüden), 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.76.

²¹ Mustafa Ertürk, “Mekânın Diyalojisi: Kent Mekânı-Kent Öznesi”, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2013, s.43.

²² Ahu Sumbas, “Türk Modernleşmesini Ankara Palas Üzerinden Okumak: “Doğu'dan Batı'ya Doğru Açılan Bir Pencere””, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt.31, Sayı.1, 2013, s.174.

²³ Sevcan Güleç Solak, “Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış”, **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt.6, Sayı.1, 2017, s.21.

çıkılmaktadır.²⁴ Hatırlamak için somut bir nesnenin ya da zihnimizde yer eden yaşanmışlıkların var olması gerekir. Unutmak ise bu izleri bellekten silmektir.²⁵ Burada ise mekâna dair başka bir kavram olan “mekânın belleği veya bellek mekân” ortaya çıkmaktadır. Mekânın belleğinin tanımının yapılmasından önce modern bir kavram olan “mekânsallık” kavramının anlaşılması gerekmektedir.

1.1.3. Mekânsallık

Mekânın özellikle tarihle ve sosyolojiyle beraber anlam kazanması üzerine ortaya çıkan kavramlardan biride mekânsallık kavramıdır. Mekân kavramının kaynaklarda yer edinmesinde büyük rol oynayan Lefebvre, mekânsallık hakkında ilk yorumları yapanlardan da birisidir. Lefebvre Oluşun Üçlemesi (The Trialectics of Being) adında bir formül geliştirmekle birlikte bu formüle göre varoluş hakkında mekânsallık, tarihsellik ve sosyallik üçlü boyutunun mekân için önemini vurgulamaktadır. Mekânsallık, tarihsellik ve sosyalliğin kısaca ve sırasıyla neye değinmek istediği şu şekilde özetlenmektedir; “mekânın sosyal üretimi yani toplumsal etkileşim alanı olması, zaman ve dünyada bulunma durumlarıdır.”²⁶

Mekânsallığa dair farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Literatürde yer alan bir diğer mekânsallık tanımı ise kısaca şu şekilde yapılmıştır: “Eşzamanlı mekân, zaman ve yaşam ilişkisidir”. Bu tanımlamada “mekânsal deneyime” vurgu yapılmaktadır. Bu bakış açısına göre zaman, mekân içerisinde yer alan tüm etkinliklerin olup bittiği, geçmişi şimdiye, şimdiye geleceğe bağlayan bir olgu olarak kabul edilmektedir. İçinde bulunduğumuz mekânın “şimdi” ile ilişkisi, “geçmişin hatırlanması” ve “geleceğin sezinlenmesi” ile bir arada olduğunda mekân, “mekânsal” olana dönüşmektedir. Sürekli olma halinde bulunan mekânın var olma karakteri, olağan mekân kavrayışı ile anlaşılabilir. Diğer bir deyişle ikili dünya görüşünün öngördüğü doğrusal düşünce sistemi ile bütüncül bir yapı sergileyen “mekânsal” olanı anlamak mümkün değildir.”²⁷

Mekânı mekânsallığa dönüştüren etken “zaman”dır. Lefebvre de mekânı değerlendirirken zaman kavramı üzerinde durmaktadır. Zaman ve mekân birbirinden ayrılmaz

²⁴ Yasemin Sakarya Levent, **Mekânın Belleğinden Bellek Mekanlarına: Korumada Değişen Değer Anlayışı ve Kültürel Miras**, www.academia.edu, (11.12.2016).

²⁵ Şebnem Şoher, “Kamusal Alanda Bellek”, **İmkanMekan**, 2010, s.3

²⁶ Henri Lefebvre, **The Production of Space**, Oxford, Blackwell. 1991, s.92.

²⁷ Aydın, 2008’den aktaran; Eyce, **a.g.e.**, s.67.

ve bir üretimin gerçekleşmesi için olmazsa olmazlardandır. Bellek mekân ilişkisini kuracak olan o mekânda yaşayan toplum olacaktır. Bellek mekân ilişkisinin kurulmasında birçok değer etkili olmaktadır. Bir bakış açısına göre mekâna ait değer, siyasal ve sosyal durumlarla kazandırılır. Bu durum ise mekânların sadece üretim ve aktarım ortamı değil, aynı zamanda onun sosyal gerçekliğinin de ürünü olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda heykeller, şehir girişleri, kiliseler, camiler, saraylar gibi mimari yapıların gücünü göstermede bir araç olarak kullandığı görülmektedir. Bundan dolayı mekânların ve yapıların birey ve toplum için bir değer ifade etmesinde bellek/hafıza faktörünün önemli bir yeri bulunmaktadır.²⁸

Mekânın ilişkili olduğu kavramlardan biri olan bellek, Türk Dil Kurumu tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: “Yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, akıl, hafıza, zihin.”²⁹ Kandel ise kaleme aldığı “Belleğin Peşinde” kitabında “aslında kim isek o olmamızın sebebi, bugün bizi biz yapan şey öğrendiklerimiz ve hatırladıklarımızdır” ifadeleriyle belleğin birey açısından önemi vurgulanmaktadır.³⁰

Kitabında bellek hakkında bu ifadeleri kullanan Kandel tarafından belleğin tanımı yapılırken bellek, kısa ve uzun bellek olmak üzere iki şekilde ele alınmıştır. Kısa bellek, saatler, günler ve haftaları içerirken uzun bellek ise aylar, yılları kapsayan büyüklüktedir. Aynı zamanda belleği açık ve örtülü bellek olarak da sınıflandırmaktadır. Açık bellek genellikle doğrudan ve ilk anlamı ifade etmektedir. Açık bellekte, insanlar, mekânlar ve kelimelerle tasvir edilmesi kolay olanlar yer almaktadır. Örtülü bellek de ise, bireyin bildiğinin farkında olmadan öğrendikleri yer almaktadır.³¹ Bellek birey için önemli olduğu kadar toplum içinde önemlidir. Toplumu ve toplumun belleğini oluşturan değerleri ifade etmek için kullanılan kavram ise kolektif bellektir.

Kolektif bellek, bir devletin toplumun veya cemaatin çıkarları doğrultusunda oluşturulan usuller ve aygıtlar yoluyla belirlenen toplumsal bellektir. Halbwachs’a göre hafıza ise toplumsal olaylara kayıtsız kalamamakta ve birey etrafında yaşananlardan etkilenmektedir yani “toplumlar üyelerin belleğini belirler.” Assman ise Malbwachs’ın bellek tanımını soyut

²⁸ Lefebvre, a.g.e., 1991, s.129.

²⁹ <https://sozluk.gov.tr/>, (06.11.2020).

³⁰ Seda Naniç, “Medyanın Toplumsal Hafıza Üzerindeki Rolü Bosna Savaşı Örneği”, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s.10.

³¹ Naniç, a.g.e., s.11.

bulmakta ve aslında belleğin iki farklı şekilde bulunduğunu söylemektedir: İletişimsel ve Kültürel Bellek. İletişimsel bellek bireyin kendi deneyimleri doğrultusunda elde ettiği anılarından oluşmaktadır ve kuşağa özgü bellek örnek olarak verilebilir. Kültürel bellek ise geçmişte yaşanan olayın doğru olup olmamasına bakılmaksızın devlet, kurumlar ve toplumlar tarafından çok iyi bir şekilde yazılı, sözlü, görsel kayıtlarının gerçekleştirilerek belli günler ve haftalarda kutlamalar, anmalar veya bayramlar ile anılarak hafızada diri tutturulan bilgiler, yaşanmışlıklardır.³²

Literatürde kolektif bellek kavramı ile birlikte kullanılan bir diğer kavram ise toplumsal hafızadır. Geniş anlamda toplumsal hafıza şu şekilde tanımlanmıştır: “Bir halkın veya topluluğun, geçmişiyile ilgili sahip olduğu inanç ve fikirler bütünü olup, o topluluğun geçmişini, içinde bulunduğu anı ve dolaylı olarak da, geleceğini anlamasına yaramaktadır. Halk, ideal olarak sosyal yapının farklı katmanlarının fikir alışverişinde bulunduğu bir ortam olması sebebiyle, toplumsal hafıza bu katmanlardan oluşturulur.”³³ Sosyolojik olarak toplumsal hafıza ise şu şekilde tanımlanmıştır; “ortak bir tutum, davranış ve psikolojiye sahip olmamıza imkân veren; duygu, düşünce ve değerlerin sağladığı verilerle oluşan kognitif dünyaya denilmektedir.”³⁴

Kolektif bellek ve toplumsal hafıza kavramları birbirlerine benzemekle birlikte farklılıkları da bulunmaktadır. Bu ikisi arasındaki fark ise bellek ve hafıza arasındaki farktan doğmaktadır. Hafıza bir veri deposuyken bellek ise bu verileri okuma ve okutma şeklidir.³⁵

1.2. Kentkırımı İlişkin Kavramlar

Her toplumun kendisine özgü bir takım değerleri bulunmaktadır. Bu değerlerin korunması, genişletilmesi için bir takım yollar izlenmektedir. Bu yollar kendisinden olamayanı yok etme niyeti ile kesiştiğinde bir takım insanlık suçlarının yaşanmasına zemin hazırlamaktadır. Kentkırım böyle bir niyet ile yapılan insanlık suçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bosna Hersek Savaşı’nda yok etme niyetinin temelinde etnik

³² Burak Gümüş, “Kolektif Bellek, “Hatıralar Savaşı”, “Karşı Hafıza” Üzerine”, **Muhafazakar Düşünce**, Yıl.6, Sayı.24, 2010, ss.117-121.

³³ Naniç, **a.g.e.**, s.12.

³⁴ Faruk Karaarslan, “Hafızanın Sosyo-Psikolojik Bağlamı”, **Sosyoloji Divanı**, Sayı.10, 2017, s.31.

³⁵ Emir İlhan, “Bellek Çalışma Kılavuzu veya “Unutulanlar, Unutanları Asla Unutmazlar!”, **International Journal of Social Inquiry**, Cilt. 11, Sayı. 2, 2018, s.154.

milliyetçilik ve etnisite bulunmaktadır. Bundan dolayı kentkırımın tanımı yapılmadan önce bu iki kavramın tanımına yer verilecektir. Aynı zamanda etnik milliyetçilik ve etnisitenin olumsuz sonuçlarından ikisi olan soykırım ve kentkırım kavramları açıklanacaktır.

1.2.1. Etnik Milliyetçilik

İnsanların toplum içerisinde varoluşlarını açıklamada yaşamlarını etkileyen birçok faktörü referans olarak kullandıkları bilinmektedir. Yani bu referansların temeli kendilerini ait hissettikleri değerler oluşturmaktadır. Bu değerleri, kültürler, dini inançlar, coğrafya, siyasi görüşler vs. oluşturmaktadır. Kısaca, kişinin kendini ifade etmede kullandıkları bu aidiyetlere genel olarak kimlik denilmektedir. Kimlik birçok bilim dalını ilgilendirmesinden dolayı farklı tanımları bulunmaktadır. Fakat bu konu da yapılan ilk çalışma psikoloji alanına aittir. Erikson'un 1950'li yıllardan akademik alana kazandırdığı kimlik terimi bireysel anlamda ele alınmıştır.³⁶

Literatürde yer alan kimlik tanımlarından biri şu şekildedir: Kimlik, kolektif aidiyetlerden başka, arzularımız, hayallerimiz, kendimizi tasavvur etme, yaşamla ilişki kurma, tanınma biçimimiz gibi hayattaki duruş yerimizi bildiren niteliklerin toplamını ifade etmekte kullanılan bir kavramdır.³⁷ Türk Dil Kurumu'na göre kimlik, "toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin tümü." Bu iki tanımda da birey için kimlik tanımlaması yapılmaktadır fakat etnik milliyetçilik kavramının temelinde toplumsal kimlik kavramı bulunmaktadır. Geniş bir çerçevesi bulunan toplumsal kimlik kavramı bir toplumu, devleti, kültürü kapsamaktadır.

Toplumsal kimlik hakkında yapılan tanımlardan biri şu şekildedir: "bireyin ait olduğu toplumsal çevrenin değerlerine, normlarına, akıl yürütmesine, sanatına, diline, dinine, gelenek ve göreneklerine ve diğer kurumlarına karşı geliştirdiği bir aidiyet bilincini ifade eder." Yazın alanında toplumsal kimlik ile birlikte tanımı yer alan bir diğer kavram ise kolektif kimliktir. Kolektif kimlikte toplumsal kimlikten farklı olarak bireyin geçmiş ile bağı odaklı bir tanım yapılmaktadır. Bu tanım şu şekildedir: "Belirli bir alanda kök salmış bir takım grupların diğer gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebidir." Kolektif kimlikte anılar, semboller,

³⁶ Naci Bostancı, **Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik**, www.tr.scribd.com, (29.01.2018)

³⁷ Celalettin Yanık, "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi", **Kaygı**, Sayı.20, 2013, s.227.

törelere, gelenekler, alışkanlıklar, inançlar ve miraslar temeli oluşturmaktadır. İnsanların birbirlerine olan bağı geçmişe dayanan bellekle sağlanmaktadır ve insanlar sahip oldukları bu ortak tarihi mitleştirerek tarihi süreçte rol alan bireyleri kahramanlaştırmaktadır.³⁸

Kimlik tarihi mirasla üretildiğinden dolayı etnik aidiyet duygusu baskın bir şekilde görülmektedir. Kimlik olgusu, bünyesinde biz ve onlar (ötekiler) barındırmaktadır ve toplum içerisinde kimlikten dolayı bir ayrılık söz konusu olabilmektedir.³⁹ Kimliğin oluşturduğu bu ayrılık bilinci genellikle azınlık durumunda bulunan kolektif kimliğe sahip gruplar tarafından kullanılmaktadır. Özellikle kolektif belleğin dayandığı değerlerden biri olan etnik değer temelinde oluşan kimliğe sahip gruplarda biz ve onlar ayrımı daha çok görülmektedir.⁴⁰

Etnik kimlik, çok eski bir tarihe sahip olsa da yazın alanına 20. yüzyılda girebilmiş ve “etnik” kavramı ilk defa 1953 yılında kullanılmıştır. Daha çok etnik kavramı, ulus-devlet anlayışı için işlevsel olan bir tanım olarak yazın alanında değerlendirilmeye başlanmıştır. Etnik kimlik kavramının tanımı ise şu şekilde yapılmıştır: “Etnik kimlik, topluluğun kendisini bir devlet yapısı içinde örgütleyecek bir organizasyon yeteneğine sahip olması gerekmektedir, neredeyse verili olarak sahip olduğu özellikler olarak ifade etmek mümkündür.”⁴¹

Tanımı yapılan etnik kimlik, sosyal olduğu gibi siyasi içeriğe de sahiptir. Özellikle azınlık statüsündeki grupların temel referans noktaları dilsel, dinsel, kültürel ve siyasal olduğu sürece etnik kimlik, toplumsal bir durum olmaktan daha çok siyasal bir içeriğe dönüşmektedir. Etnik kimlik grup içerisindeki dayanışmanın siyasal bir temele dayandırılmasıyla anlamlı olmaktadır. Bunun yanı sıra etnik kimlik, ulus kavramının ve aynı zamanda milliyetçilik kavrayışının şekillenmesinde ve oluşumunda önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Bu işlev ise etnik kimlik dairesinde milliyetçiliğin oluşumunu göstermektedir. Çünkü öncelikli olarak bir ulus yaratılacak, bu ulus çerçevesinde bir etnik kimlik şekillendirilecektir.⁴²

Oluşturulan etnik kimliğin ideallerini gerçekleştirme isteğiyle negatif eylemlere dönüşmesi ise savaşlara, kendisinden olmayana yok etme arzusuna sebep olmaktadır. Negatif

³⁸ Cevdet Özdemir, “Kimlik ve Söylem”, **Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı. 2, 2001, s.108.

³⁹ Sumbas, **a.g.e.**, s.173.

⁴⁰ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, **Kaygı**, Sayı. 20, 2013, s.229.

⁴¹ Yanık, **a.g.e.**, s.230.

⁴² Yanık, **a.g.e.**, s.229.

duygularla beslenen etnik kimliğe ait toplumsal gruplar sadece kendisinden olmayı değil aynı zamanda ona dair değerleri de yok etmek istemektedir. Bunun sonucunda soykırım ve kentkırım gibi suçların işlendiği görülmektedir.

1.2.2. Etnisite

Etnik kimlik kavramıyla doğrudan ilişkisi bulunan etnisite kavramında etnik kimlikten farklı olarak bir inşa süreci söz konusu olmaktadır. Modern bir olgu olarak etnisite kavramının kullanılmasında, göç ve göçmenlik durumu ile dünya üzerinde yaşanan bir takım olumsuz olaylar etkili olmuştur.

Etnisite kavramı, siyasi manasıyla ilk kez, 1953 yılında Amerikalı sosyolog David Riesman tarafından kullanıldığı⁴³ söylene de, Nathan Glazer ve Daniel Moynihan'a göre bu kavramın görüldüğü ilk çalışma ise 1972 yılında Oxford English Dictionary'dir. Marable ise etnisite kavramı Büyük Bunalım döneminde Güney ve Batı Avrupalı göçmenleri inceleyen sosyologlar tarafından bir inceleme kategorisi olarak kullanılmıştır.⁴⁴ Grekçe metinlerde "ethos, ethnikos ve ethnie" olarak kullanıldığı görülmektedir ve bu etnisiteye dair ilk kullanımlar olarak geçmektedir. Bu kelimelerin kullanımları kimi zaman bir grubu kimi zaman bir arkadaş grubunu kimi zaman ise bir hayvan topluluğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kullanım alanlarının ortak paydası ise canlı grup ya da toplulukları ifade etmek için kullanılmış olmasıdır.⁴⁵

Etnisite kavramının sosyal ve siyasal bilimlerin alanında kullanımı ise 2. Dünya Savaşı döneminde olduğu görülmektedir. Werner Sollors, W. Llyod Warner'ın Yankee City Series adlı çalışmasıyla Amerika da ilk defa etnisite kavramını kullanan kişi olduğunu söylemektedir. Bu çalışmada Warner "ulusal kökenden" daha geniş kapsamlı kavramı ele almıştır fakat bu tanımlamada zenciler ve göçmenlerin çocuklarının problemlerine yer verilmemiştir. Warner ve Lut'un etnisite üzerine yaptıkları bir çalışmalarında ise kavramı "bireyi bazı birey gruplarından ayırıp diğerleriyle özdeşiren" şekilde tanımlamışlardır. Bu

⁴³ Ruhtan Yalçın, "Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt. 69, Sayı. 1, 2014, s.190.

⁴⁴ Meral Öztoprak Sağır ve H.Serkan Akıllı, "Etnisite Kuramları ve Eleştirisi", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 28, Sayı. 1, 2004, s.4.

⁴⁵ Zuhâl Kazak, "Siyasal Kültür ve Etnisite İlişkisi Bağlamında, Türkiye'de Yaşayan Kazaklar Üzerine Bir İnceleme", Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s.50.

tanımlama ulusal kimliğin alternatifini oluşturan bir gruba bireyin aidiyet hissetmesi olarak anlaşılmaktadır. Ayrıca Warner'ın ilk kullanıma ek olarak bu tanımlama da zenciler de kavramın içerisine dâhil edilmiştir.⁴⁶

Etnisite kelimesinin kullanımı her ne kadar geçmişe dayanıyor olsa da literatürde yer alması yakın tarihte gerçekleşmiştir. Bundan dolayı etnisite kavramının tanımlanmasında tarihsel olayların durumuna göre farklılıklar gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle savaş ve sömürü dönemlerinde etnisite kavramının olumsuz yönlerinin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir.

Etnisitenin olumsuz tarafının ortaya çıkmasıyla farklı kavramlarda yazın alanında yer almıştır. Eski Yugoslavya topraklarında yaşanan olayları anlatan “etnik temizlik” ile dünyada pek çok yerde karşılaşılan gruplar arasındaki çatışmaları ifade etmek için kullanılan “etnik çatışma” gibi kavramlar oluşmuştur. Bu “etnik temizlik” kavramının ise bir suç olarak hukuk alanında “soykırım” kavramıyla ifade edilmiştir.

1.2.3. Soykırım

Etnik kimlik ve etnisitenin olumsuz etkilerinden birisi kendisinden olmayan ile çatışmanın boyutu “soykırım” suçunun işlenmesi hâlini almıştır. Tarih boyunca soykırım suçuna benzer olaylar yaşanmıştır fakat bu fiilin bir suç olarak hukukta yer alması 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Soykırım kelimesi kullanılmadan önce işlenen bu suça “savaş”, “toplu imha” veya “toplu yok etme”, “etnik temizlik” denilmiştir.⁴⁷

Yazın alanında ise ilk olarak bir etnik grubu yok edilmesi “etnik temizlik” olarak adlandırılmıştır. Coward “etnik temizlik” kavramını şu şekilde tanımlamaktadır; “etno-milliyetçiliğin bir bölgeye ilişkin, etnik/milli türdeşlik iddiası ile kendi geleceğini belirleme hakkı olduğunu varsayarak kendi varlıkları için çelişki yaratan belirli bölgeyi, ulusal/etnik, ırksal/dinsel grubu ortadan kaldırma girişimi nedeniyle soykırım mantığı taşımaktadır. Bir diğer ifadeyle etno-milliyetçilik, çoğul kimlikleri, kendisine ait olduğunu iddia ettiği bir bölgede farklılıkları ortadan kaldıradığı ölçüde soykırım mantığı taşımaktadır.” Aynı zamanda etno-milliyetçiliğin temelinde siyasi şiddet vardır. Bu siyasi şiddet Bosna Hersek

⁴⁶ Sağır ve Akıllı, **a.g.e.**, s.5.

⁴⁷ Semir Töner Şen, “Uluslararası Hukuk ve Sözleşmelerde Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı Kavramları”, Marmara Üniversitesi, Hukuk Anabilim Dalı, **Doktora Tezi**, 2009.

gibi farklı kültürlerin bir arada yaşadığı ülkelerde görülebilmektedir. Etno-milliyetçi siyasi söyleme göre, farklılıklar doğa dışıdır ve tarih boyunca farklı etnik grupların bir arada yaşaması kabul edilmemektedir.⁴⁸ Etnik temizlik kavramı ise yaşanan katliamları açıklamada yeterli olamamakla birlikte daha kapsamlı bir kavram kullanılması gerektiği söylenmektedir.

Bu kavram ise 20. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan soykırım (genocide) kavramı olmuştur. Soykırım, uluslararası literatürde Antik Yunan'da kabile veya ırk anlamına gelen "genos" ve Latince öldürmek anlamına gelen "cide" kelimelerin birleşimi olarak Raphael Lemkin tarafından kullanılmıştır. Lemkin 1944 yılında 2. Dünya Savaşı sırasında Nazi Rejiminin Yahudilere, çingenele, yaşlılara, engellilere ve hastalara yapılanların soykırımla ilişkili olduğunu söyleyerek geniş bir soykırım tanımlaması yapmıştır. Lemkin'e göre soykırımın tanımı "bir ulusun üyelerini öldürerek yok etmekten öte tasarlanmış bir plana dayandırılarak çeşitli eylemlerle hedef seçilen ulusun temelini esastan yok edilmesidir."⁴⁹ Lemki'nin bu adımıyla yaşanan insanlık suçunun kendine özgü bir nitelik kazanarak soykırım adında kendi hukukunun doğması sağlanmıştır.⁵⁰

Soykırım hakkında yapılan bir diğer tanım ise, "soykırım, ırk, canlı türü, siyasal görüş, din, sosyal durum ya da başka herhangi bir ayırıcı özellikleri ile diğerlerinden ayırt edilebilen bir topluluk veya toplulukların bireylerinin, yok edicilerin çıkarları doğrultusunda, bir plan çerçevesinde ve özel bir kastla yok edilmeleri anlamına gelmektedir" şeklindedir.⁵¹ Yazın alanında birden çok tanımı bulunan soykırım kelimesinin hukuksal olarak tanımı da yapılmıştır.

Bu hukuk alanında yapılan soykırım tanımı ilk olarak 11 Temmuz 1946 yılında BM Genel Kurulu'nun 96/1 Kararı ile gerçekleşmiştir. Soykırım suç olarak uluslararası hukukta şu şekilde tanımlanmıştır: "Soykırım, bütün bir insan topluluğunun var olma hakkının inkârıdır; tıpkı cinayetin, kişilerin yaşam hakkının inkârı olduğu gibi... Var olma hakkının böylesi inkârı insanlığın vicdanını sarsmakta, insanlık değerinin bu topluluklarca temsil edilen

⁴⁸ Coward, a.g.e., s.25-26

⁴⁹ Demet Akarçay Ulutaş, "'Yok' Edilen İnsanlık: Soykırım ve Uluslararası Sosyal Hizmet", **Sosyal Hizmet Sempozyumu 2015**, Manisa, 2016, s.181.

⁵⁰ Ozan Değer, "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın "Bosna-Hersek ve Sırbistan-Karadağ Kararı"", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt.6, Sayı.22, 2009, s.68.

⁵¹ Değer, a.g.e., s.68.

kültürel ve diğer katkıları açısından büyük kaybına yol açmaktadır ve soykırım doğal hukuka, BM'nin ruhuna ve amaçlarına aykırıdır.”⁵²

1946 yılında yapılan ilk hukuksal soykırım kavramının tanımlanmasından sonra 1948'de Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Engellenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde (SSECS) hukuksal bir tanımı daha bulunmaktadır. Bu sözleşmenin 2. maddesinde soykırım “Bu sözleşme bakımından ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak için işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi bir soykırım suçunu oluşturur: (a) gruba mensup olanların öldürülmesi, (b) grubun mensuplarına ciddi bedensel ve zihinsel zarar verilmesi, (c) grubun fiziksel varlığını bütünüyle veya kısmen ortadan kaldıracak hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek, (d) grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak, (e) gruba mensup çocukları zorla başka bir gruba nakletmek” şeklinde tanımlanmıştır.⁵³

Milletler Soykırım Suçunun Engellenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde soykırım iki unsur ile ele alınmıştır. Soykırımın maddi unsuru ve manevi unsuru aslında birlikte olduğunda bir soykırımdan bahsedileceği belirtilmiştir. Yukarı da belirtilen sözleşmenin 2. maddesinde geçen suçlar soykırımın maddi unsurlarını oluştururken, yine sözleşmenin ikinci maddesinde geçen “ulusal, etnik, ırksal ve dinsel bir grubun bütününe ya da bir bölümünün yok edilmesi niyetiyle...” ifadeler ise soykırımın manevi unsurlarına işaret etmiştir. Soykırımın var olduğunun söylenebilmesi için önemli olan unsurlardan birisi ise planlanarak gerçekleştirilmesidir. Yani, soykırım kendiliğinden, savaş sırasında aniden doğan bir durum değildir.⁵⁴

Etnik milliyetçiliğin negatif eylemi sadece soykırım olarak sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda ırk, din, grup hakkındaki değerlerin, yapıların yok edilmesi de tarih boyunca karşılaşılan bir durumdur. Bu durumun kavram olarak yazın alanında yeni yer bulabilmiş suçlardan biriside “kentrırım”dır.

⁵² <https://millidusunce.com/misak/bir-suc-olarak-soykirim/>, (10.11.2020).

⁵³ Pulat Y. Tacar, “1948 Soykırımı Sözleşmesi Bağlamında Soykırımı Savlarının Hukuksal Açısından İncelenmesi”, www.ayk.gov.tr, (10.11.2020).

⁵⁴ Değer, a.g.e., 71.

1.3. Kentkırım Kavramı

Soykırım kavramından sonra sadece yok etmenin insan üzerinden değil ona ait her değerın yok edilmesiyle olacağı anlaşılmış ve bundan dolayı literatüre yeni bir kavram kazandırılmıştır. Bu kavram İngilizce “urbicide” olarak geçmektedir. Kelime kökenine baktığımızda “urban” kente ait olan demektir ve “cide” ise öldürme anlamına gelmektedir. “Urban” kelimesinin kökenini Latince “urbanus”tan alır ve bir kent ya da kasabanın özelliği anlamına gelmektedir. Bu kelimenin iki anlamı vardır: İlk olarak kent ya da kasabayı anlatan özellikler anlamına gelmekle beraber ikinci olarak da kasaba ve kentte var olan maddi koşulların oluşturduğu yaşam koşullarıdır. “Urban” ve “cide” kelimelerinin birleşiminden ise “urbicide” kelimesi meydana gelmiştir ve kelime Türkçeye de “kentrırım” olarak çevrilmiştir ve “urbicide” kelimesini “kentrırım” olarak çevirip literatüre kazandıran kişi Ruşen Keleş’tir.⁵⁵ Urbicide (kentrırım), urban terimiyle anlatılan kent ve kent yaşamına ve kentli hakları ile ilgili her türlü değere yapılan saldırı şeklinde tanımlanmıştır⁵⁶.

Kentrırım hakkında yapılan tanımlardan bir diğeri ise Marshall tarafından yapılmıştır. Bu tanımda kentrırım, “bir kenti yok etmek, öldürmek” şekilde anlatılmıştır. İlk olarak hangi yıllarda ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte bir varsayıma göre bu kelimenin ilk kullanıldığı kitap 1963 tarihli Michael Moorcock’un kaleme aldığı “Dead God’s Homecoming” romanıdır.⁵⁷

Kentrırım kelimesinin ilk kullanımına dair bir diğeri varsayım ise Batuman’ın yazısında; “ İlk olarak Marshall Berman tarafından, Bronx’un 1980’lerde yaşadığı yıkımı tarif etmek üzere ”kentsellik” ve “soykırım” kelimelerinden oluşturulan kelimeyi Kentkırım olarak Türkçeleştirdik” şeklinde yer almaktadır.⁵⁸ Aynı zamanlara denk gelmekle beraber bu terimi Boşnak mimar Bogdonaviç’te ilk kullananlar arasındadır. Türkiye’de ise bu kelimeyi ilk kullanan kişi Ruşen Keleş’in Cumhuriyet gazetesinin 1 Temmuz 1993 tarihli “Dünya Çevre Günü ve Kentkırım”⁵⁹ başlıklı yazısında bu konudan bahsettiği görülmektedir. Daha sonrasında Türk yazın alanında birçok akademisyen konu ile alakalı çalışmalar yapmaktadır.

⁵⁵ Ruşen Keleş, “Dünya Çevre Günü ve Kentkırım”, Cumhuriyet Gazetesi, 1 Temmuz 1993, s.2.

⁵⁶ Mithat Arman Karasu, “ Bir Kentin Ölümü: Kentkırım (Bosna-Hersek Örneği)”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt.17, Sayı.3, 2008, s.52

⁵⁷ Marshall’dan aktaran; Ulvi Keser, “ Manevi Miras Katliamı; Bosna-Hersek’te Kentkırım”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Sayı.2, 2012, s.278

⁵⁸ Bülent Batuman, “Kentrırım: Savaş, Kent ve Mimarlık”, **Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni**, Sayı. 43, 2006, s.22

⁵⁹ https://www.cumhuriyetarsivi.com/sign/buy_page.xhtml?page=4543985, (10.11.2020).

Coward ise doktora tezinde Bosna Hersek Savaşı için kentkırım yapıldığına dair detaylı incelemelerin yapıp aktarıldığı eser olarak “Mostar ’92 – Urbicid”i belirtmiştir.⁶⁰ Kentkırım hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde ilk olarak ele alınan yerlerden biri Bosna Hersek olmuştur. Literatürde kentkırımın anlaşılması için kavram bir takım karşılaştırmalarla anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu karşılaştırmalardan biri “kentkırım” kavramı ile “ikincil zarar” arasında olmuştur. “Kentkırım” ile “kentsel yıkım”ı Karasu ayırırken niyet farklılığına değinmiştir. Kentkırımın savaşın bir getirisi olan yıkımdan ayırmak gerektiğini söylemektedir. Bu farklılığı anlatmak için Eski Yunan ve Roma İmparatorluğu’nda yapılan savaşları örnek vermektedir. Eski Yunan kent devletleri savaşların yaşandığı alanlardan biri olmuştur. Roma İmparatorluğu’nda ise kent, ele geçirilebilecek en önemli ganimettir. Aynı zamanda 1. ve 2. Dünya Savaşı dönemlerinde ise silah sanayisi gelişmiş ve savaş sırasında kentlerde büyük yıkımlar gerçekleşmiştir. Tarih boyunca kentler savaş sırasında farklı koşullarda zarara uğramıştır. Fakat bu örneklerdeki yıkımlar “ikincil zarar” veya “askeri zorunluluk” olarak adlandırılmaktadır.⁶¹ Fakat Bosna Hersek Savaşı’nda yaşanan yıkımlar tarihte yaşanan bu yıkımlardan farklı değerlendirilmektedir.

Bir diğer karşılaştırma üzerinde kentkırım kavramını tanımlayan ise Coward olmuştur. Coward ise kentkırım kavramının tanımlanmasında ikincil zarar ve askeri zorunluluğun, kültürel mirasın tahrip edilmesinin, Balkanlaştırma işaretlerinin eksik kaldığını vurgulamıştır. İkincil zarar; savaş sırasında stratejik, lojistik ya da askeri hedeflerin yok edilmesi sırasında sivil yapıların ya da kentsel alanların hasar görmesi ve/veya tamamen yıkılmasıdır. Bu tanım Bosna Hersek’te görülen yıkımı açıklamada yetersiz kalmasını ise kültürel mirasın yok edilmesindeki sebepleri ele alarak açıklamaktadır. Etno-milliyetçilik fikrine sahip Sırp’lar çok çeşitli bir kültürün Bosna Hersek’te bulunmasını istemediğini ve bundan dolayı bir takım kültürel mirasların yok edildiğini söylemektedir. Aynı zamanda Bosna Hersek Savaşı’nda planlanarak geçmişi “unutturma” amacıyla yapılan yıkımların “kültürel mirasın yok edilmesi” ile açıklanması da yetersiz kalmaktadır.⁶²

⁶⁰ Coward, a.g.e., 2001, s.53.

⁶¹ Karasu, a.g.e., s.53

⁶² Martin Coward, “Urbicide in Bosnia”, www.opendemocracy.net/-forum/document ’dan aktaran; Karasu a.g.e., s.54

Coward'ın "ikincil zarar" ve "askeri zorunluk" ile kentkırımın tanımlanamayacağını aktarmasından sonra Bosna Hersek'te yaşananların "Balkanlaştırma" ile de açıklanamayacağını söylemiştir. Burada Coward, Derian'ın balkanlaştırma tanımına yer vermiştir: "Balkanlaştırma, genel olarak büyük siyasi birimlerin parçalanarak daha güçlü komşuları tarafından sömürüldükleri ya da dışarıdan idare edildikleri küçük, karşılıklı düşman devletler haline getirilmesidir."⁶³ Bu tanımında yaşananları anlatmakta yetersiz kaldığını belirtmiştir.

Bu tanımlar ve karşılaştırmalardan yola çıkarak denilebilir ki kentkırım kapsamlı bir tanımdır. Bosna'da, Filistin'de, Beyrut'ta ve nicelerinde görülen yıkımlar kentin geçmişini, değerlerini yok etme amaçlıdır. Bu yıkımların sadece savaş sırasında yaşanan durumlar olmadığını Keleş, Cumhuriyet gazetesindeki yazısında, kentkırımın sadece savaşlarda değil aynı zaman da savaş dışında siyasi emeller doğrultusunda da etkili olabileceğini belirtmiştir.⁶⁴

Yapılan bu karşılaştırmalar ile kentte meydana gelen yıkımların karşılığı olarak "kentsel yıkım", "ikincil zarar", "askeri zorunluluk" ve "Balkanlaştırma" kavramlarının yetersiz kalacağı belirlenmiştir. Kente karşı işlenen bu suçun başka bir kavramla anlatılması gerektiği desteklenmiştir. Kente karşı işlenen bu suç kentkırım olarak adlandırılmıştır. Kentkırım kavramının tanımı ise "bir kenti yok etmek, öldürmek"⁶⁵ şeklinde yapılmıştır. Bir diğer kentkırım tanımı da "binaların ve kente dair dokuların, kent yaşamı ve kentin bünyesinde bulundurduğu heterojen yapıyı temsil ettiği için yok edilmesi ve ortadan kaldırılması"⁶⁶ şeklinde yapılmıştır.

Kentkırım Karasu ise şu şekilde açıklamaktadır: Kentkırımla oluşan yıkım ile savaşın getirisi olan yıkım birbirlerine eylem bakımından benzemektedirler. Fakat kentkırım aynı soykırım da gerçekleştiği gibi etnik, dini ve ırksal öfkeyi içerisinde bulundurmaktadır. Bu ayrımın net bir şekilde yapılması gerekmektedir yoksa savaş sırasında yaşanan her yıkım kentkırım olarak anlaşılacak ve bu da kentkırımın önemini ortadan kaldıracaktır.⁶⁷ Kentkırım dini, etnik, kültürel, toplumsal, tarihi birçok yapı, mekân, eseri kapsamaktadır. Fakat tarihi eser niteliğinde bulunanların yıkılması ayrı bir önem taşımaktadır.

⁶³ Coward, **a.g.e.**, s.28

⁶⁴ Ruşen Keleş, "Dünya Çevre Günü ve Kentkırım", **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1993, s.2

⁶⁵ Berman Marshall, "Among The Ruins", <https://newint.org/features/1987/12/05/among>, (12.11.2020).

⁶⁶ Coward, **a.g.e.**, 2001, s.62.

⁶⁷ Karasu, **a.g.e.**, s.54.

Kentkırımın alt dallarından biri sayılabilecek ve literatürde yeni yer bulmaya başlayan bir kavram da tarihkırımıdır (historicide). Tarihkırım, “tarihsel değerlerin yok edilmesi”⁶⁸ olarak tanımlanmaktadır. Eğer bir etnik/dini değere sahip grup, ülke ve insanlar tehdit olarak görülmeye başlandığında liderler tarafından geçmişle geleceğin bağı kesilmek istenilmektedir. Yani geleceğinin yetişkinlerinin kendi öz değerlerini hatırlamaları engellenmek istenmektedir. Bunu yaparken ise genellikle kütüphaneler ve tarihi eserler yok edilmektedir. Günümüzde Suriye, Yemen, Libya’da örnekleri oldukça fazladır. Özellikle IŞİD’in Suriye/Palmira’da Bal Tapınaklarını yok etmesi literatürde verilen örneklerin başında gelmektedir.⁶⁹ Bosna Savaşında yaşanan kütüphanenin yakılması ve Mostar köprüsünün yıkılması ise savaş sırasında yapılan tarihkırıma örneklerdir. Kütüphanenin içerisinde bulunan bir başka kopyası olmayan yazma eserler, buranın yakılmasının ne denli bir zarara sebep olduğunu açıklamaktadır.

1.3.1. Kentkırımın Literatürdeki Yeri

Kentkırım kavramının tarihi sürecinden bahsedilirken literatürdeki yeri yukarı da kısaca yer almaktadır. Fakat kentkırımın yapılmasına dair iki farklı bakış açısı bulunmaktadır. Bu başlık altında kentkırımı iki bakış açısıyla değerlendiren görüşlerin literatürdeki yeri çerçevenin daha net çizilebilmesi için tekrardan ele alınmıştır.

Kentkırım kelimesinin literatürde ilk kullanımı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat Coward kitabında “urbicide” kavramının Bosna Hersek Savaşı sırasında çıkartılan “Mostar ’92-Urbicide” yayınında net hatlarıyla ele alındığı için ilk kullanılan yer olarak kabul edildiğini söylemektedir. Kentin yıkımına dair bir takım tanımlamalar yapılmış olsa da en geniş ilk açıklama bu eserde ele alınmıştır. Bu eserin merkezindeki iddia, inşa edilmiş çevrenin yok edilmesinin ve Bosna Savaşı’nı karakterize eden soykırım şiddetinin tesadüfi veya ikincil bir özelliği olmaktan ziyade kendi bir anlamının olduğudur. “Kentkırım” terimi yapılı çevrenin yıkımının başlı başına bir şiddetten kaynaklanması gerektiğine dikkat çekmek için birçok kişi tarafından kullanılmıştır.⁷⁰

⁶⁸ <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=historicide>, (23.07.2020).

⁶⁹ <https://www.arabnews.com/node/1059371/amp>, (23.07.2020).

⁷⁰ Coward, **a.g.e.**, 2009, s.35.

“Kentkırım” terimini Pulitze Prize ödülü alan Ada Luise Huxtable 1972 yılında kitabında kullanmıştır. ”In Will They Ever Finish Bruckner Boulevard? A Primer On Urbicide” kitabında Huxtable, New York’ta kentsel deneyimde kesin bir düşüşün yaşandığını gösteren bir dizi kentsel planlama ve geliştirme vakasını değerlendiriyor. Bir ideale yönelik toptan bir saldırının açık olsa da tam olarak net olmadığı New York’taki gelişmelerin yapılı çevreye entegre edilememesi, bu durumla birlikte daha önce entegre bir kamusal alan olarak kabul edilenin ise kırılması Huxtable için endişe verici bir durum olarak “urbicide” kavramı altında değerlendirilmiştir.⁷¹

Marshall Berman “Falling Towers: City life After Urbicide” yazısında New York’un yeniden inşa aşamasında birçok yerin yıkılmasını “urbicide” kavramı altında değerlendirmektedir. Özellikle kendi çocukluğunun geçtiği Robert Moses’ın da yıkılan yerlerden biri olması ise onun bu değişimi “urbicide” olarak değerlendirmesinde etkili olmuştur.⁷² Berman için şehir kimliği, kök saldığı alt tabakalardan oluşur. Şehir yok edilirken böyle bir alt tabaka da yok edilir ve kimlik artık kök salamamaktadır. Berman için kentkırım, insani gelişime ve tarihe nüfuz eden, yaygın ve her yerde bulunan bir fenomendir. “Genesis” kitabında şimdi ziyarete açık Sodom ve Gomere’deki gibi eski kentkırım örneklerinin bulunması ve Peloponez Savaşı’ndaki şehirlerin yıkımı örneklerinden yola çıkarak Berman, insanların geçmişten günümüze şehirlerde yaşadıkları düşünüldüğünde kentsel harabe korkuları tarafından perili olduklarını söylemiştir.⁷³

Yugoslav Ulusal ordusu tarafından Hırvatistan Vukuvar kentinin yıkılması hakkında yazan Bogdan Bogdanoviç bu tür bir yıkımın “kentkırım” olduğunu söylemiştir. Çünkü Vukuvar “şehir düşmanlarının” hedefi haline gelmiştir. Burada uygulanan şiddet genellikle gerici kırsal geleneğin güçleri tarafından şehirlerin kozmopolit kentleşmesine yönelik bir saldırı olarak yorumlanmıştır. Bosna, Hırvatistan ve Kosova’da görülen bu şiddetin yorumu, kırsal ve kentsel yaşam arasındaki varsayılan bir ayrıma ve karşılıklı bir düşmanlık varsayımına dayanmaktadır.⁷⁴

Coward ise yapılan bu tanımlamalardan sonra kentkırım için bir çerçeve oluşturmuştur. Kentkırım, siyasi dinamikler için ikincil veya tesadüfi görülmemesini sağlamak amacıyla

⁷¹ Ada Luise Huxtable’dan akt., Coward, **a.g.e.**, 2009, s.36.

⁷² Marshal Berman, **All That Is Solid Melts Into Air**, Penguin Books, New York, 1982, s.290.

⁷³ **a.g.e.**, 1982, s.290.

⁷⁴ Bogdan Bogdanoviç’ten akt., Coward, **a.g.e.**, s.37.

kullanılmaktadır. Kentkırımın doğasında sistematik olarak yapılı çevreye yönelik saldırılar bulunmaktadır. Aynı zamanda kentkırım bu tür şiddetin siyasi olarak zararlı etkisini göstermeye yönelik kavramsal bir girişimi temsil etmektedir. Başka bir ifadeyle kentkırım, çeşitli kentsel yıkım vakalarının münferit vakalardan ziyade tek bir fenomeni içerdiğini gösterme girişimini temsil etmektedir. Bu nedenle kentkırım fenomeninin tespiti tarafsız ve ilgisiz bir akademik araştırma değildir, daha ziyade belirgin bir şiddeti aydınlatan ve aynı zamanda altında yatan siyasi mantığa karşı bir etik-politik eylemi içermektedir. Bu anlamda kentkırım, siyasi şiddeti anmak için kullanılan diğer kavramlarla (soykırım vb.) çok şey paylaşmaktadır.⁷⁵

Kentkırım kavramını ülkemizde ilk kullanan ise Ruşen Keleş olmuştur. Cumhuriyet gazetesindeki yazısında ele almış ve “urbicide” kelimesini Türkçeye “kentkırım” olarak çevirmiştir. Mithat Arman Karasu’nun ise ilk defa Bosna Hersek Savaşı’nda yaşanan kentkırımı detaylı bir şekilde anlattığı makalesi yayınlanmıştır. Bu makalenin genelinde iki tür bir kentkırımın Bosna Hersek’te yaşandığından bahsetmiştir. İlki Bosna Hersek halkının kentsel çevresine ve kültürüne karşı yapılmış bir yıkımdan bahsedilmektedir. İkinci olarak, Sırpların kentsel yaşama, kentin getirdiği çok kültürlü yapıya karşı yürüttükleri şiddetten bahsetmiştir. Bosna Hersek Savaşında yaşanan kentkırımın bu iki boyutuyla yaşandığını söylemektedir. Savaş sırasında yaşanan yıkımların ise kentkırım olarak adlandırılabilmesi için en önemli farkın, oluşan nefretin dini ve etnik bir çerçevesi olması gerekmektedir.⁷⁶

Yılmaz ve Şahin’in Filistin ve Bosna Hersek üzerinden kentkırım incelemesi yaptıkları çalışmada kentkırımın üç şekilde görüldüğünü belirtmişlerdir. İlki kentin geleneksel yapısının bozulması yönünde yapılan yıkımlar ve değişimler olmaktadır. İkincisi ise kentin sahip olduğu heterojen toplumsal yapının hedefe alınmasıdır. Burada kent ana hedef hâlinde olmakla birlikte tarihi, dini ve kültürel yapılar yıkılarak homojen bir toplum yapısı oluşturulmak istenmektedir. Üçüncü kentkırım yaklaşımı ise terörle mücadele olarak kentkırım şeklindedir. Bu son yaklaşım için 11 Eylül saldırısı sonrasında terörle mücadele adı altında Filistin’de yapılan yıkım ve kenti kontrol altında tutma faaliyetleri örnek olarak gösterilmektedir. Bosna Hersek ve Filistin örnekleri üzerinde yaptıkları çalışmada kentkırım için temel niteliklerini şu şekilde belirlemişlerdir; kentte yapılı çevrenin birincil hedef olması,

⁷⁵ Coward, **a.g.e.**, s.38.

⁷⁶ Karasu, **a.g.e.**, s.57.

yaygın ve sistematik bir şiddetin uygulanması, yıkımların bilinçli ve planlı olması, yıkım sonrası mekânsal yapılandırma ile kontrolün hedeflenmesidir.⁷⁷

1.3.2. Dünyadan Kentkırım Örnekleri

Dünya tarihinde birçok savaş yaşanmıştır. Bu savaşlardan bazılarında halkın yaşadığı topraklarda egemenlik kurma istemiyle kalınmamış aynı zamanda halkın geçmişine dair izler de silinmek istenmiştir. Kent içerisinde bulunan ve halkın belleğinde yer eden yapıların ve eserlerin kasten yok edilmesi gelecek nesiller ile geçmiş arasında ki bağların koparılmasına sebep olmaktadır. Dünya savaş tarihinde ise kente karşı suçun geçmişinin çok eski zamanlara dayandığı görülmektedir. Kentkırım kavramının 20. yüzyıl ile kullanılmaya başlanması ile özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan savaşların değerlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu başlık altında incelenecek olan kentler yakın zamanlarda yaşanan savaşların bulunduğu yerler arasından seçilmişlerdir.

Kentkırım kavramının açıklanmasında örnek olarak verilen Bosna'daki kentkırım benzerlerinin yaşandığı yerlerden Şuşa, Filistin ve Suriye bu başlık altında değerlendirilecektir.

1.3.2.1. Şuşa'da Kentkırım

2020 yılında Ermeni esaretinden kurulan Şuşa'da bu zamana kadar birçok insanlık suçu işlenmiştir. İşlenen bu suçlardan birisi ise kentkırımdır. Yazın alanında Şuşa'da işlenen kentkırıma dair ilk çalışma Özsoy ve Sipahi'ye aittir. Şuşa konum olarak Azerbayca'nın Dağlık Karabağ bölgesinde bulunmaktadır. Yaşanacak olayların temel tezi ise "Türksüz Ermenistan" olduğundan dolayı Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerine maruz kalmışlardır. 1903 yılında gelen Ermeniler Müslüman köylerine saldırmışlardır. Yaşanan olaylar sırasında 40 Ermeni ve 500 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar sırasında sadece insanlara değil aynı zamanda kente de zarar verilmiştir.⁷⁸

⁷⁷ Yılmaz ve Şahin, **a.g.e.**, s.104.

⁷⁸ Beşir Mustafayev, "Kafkaslar'da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt. 1, Sayı. 12, 2012, s.546.

Şuşa Azerbaycan'da Karabağ⁷⁹ bölgesinde yer alan ve halkın belleğinde önemli yere sahip olan ve zaman içerisinde farklı kültürlere ev sahipliği yapmış ve farklı kültürlerin iç içe geçmesinden meydana gelmiştir. Bu nedenlerden dolayı Ermenistan'ın Şuşa'nın mono etnik bir yapıda kalmasını istemesi ile kentkırım yapılmıştır. Şuşa'da sadece etnik yapılar değil aynı zamanda ibadethanelerde yıkılmıştır. Yapılan kentkırım örnekleri ise şu şekildedir: Yukarı ve Aşağı Gövher Ağa Camileri, Saatli Cami, Üzeyir Hacıbeyov'un ve Bülbül'ün⁸⁰ Ev Müzeleri, Mir Növsüm Nevvab'ın evi, Hurşud Banu Natevan'ın ve Penaheli Xan'ın Sarayı, Şuşa Tarih Müzesi, Devlet Halı Müzesi Şubesi, Devlet Karabağ Tarih Müzesi.⁸¹

1.3.2.2. Filistin'de Kentkırım

Ortadoğu'nun yıllardır kanayan yarası olan aynı zamanda birçok millet ve din mensupları tarafından tarihin birçok sahnesinde işgal edilen ve her din veya millet tarafından kendi öğretilerine göre yeniden şekillendirilmeye çalışılan ve kentkırımın görülebildiği yerlerden biri de Filistin'dir. Yılmaz ve Şahin, kentkırımı açıklarken üç yönüyle değerlendirmişler ve Filistin'deki kentkırımı bu yönleri ile anlatmışlardır. Filistin'de görülen kentkırımın yıkım, inşa ve kontrol şeklinde gerçekleştiğini söylemişlerdir.⁸²

Filistin'in kentleşmesi ve Arap nüfusunun artıyor olması İsrail için bir tehlike olarak algılanmıştır. Bu nedenden dolayı 1967 yılından beri Doğu Kudüs dâhil olmak üzere 12.000'in üzerindeki ev kasıtlı olarak yakılmıştır. Evlerin yakılmasındaki amaç nüfusu belli bir bölgeye toplayarak kontrol altına almak ve Batı Şeria'dan Filistinlileri uzak tutmaktır. Filistinli halkın birbirlerinden uzak yerlerde yerleşmeleri sağlanarak aralarında birlik ve bütünlük sağlanması engellenerek halk baskı ile kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Yıkımı yapılan yerler özellikle İslam diniyle alakalıdır. Filistin'de kentkırım örnekleri:

⁷⁹ Yıl 2020 itibariyle Karabağ'da saldırılar şiddetlenmiştir ve Azerbaycan saldırılara cevap vermeye başlamıştır.

⁸⁰ Üzeyir Hacıbeyov Azerbaycan'da önemli bir bestekârdır ve Bülbül ise profesyonel vokal sanatının ustasıdır. Bu nedenden dolayı Azerbaycan halkı için önemli bir yere sahiptir.

⁸¹ Esra Banu Sipahi ve Bahar Özsoy, "Kafkaslar'da Bir Kentkırım Örneği Olarak Şuşa", **First International Forum Of The Caucasus Studies Scholars**, 17-18 Nisan, Bakü, 2017, s.238.

⁸² Fırat Harun Yılmaz ve Ali Şahin; "Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi", **Selçuk Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi**, Cilt.21, Sayı.1, 2018, s.101.

Ramallah; Jenin, Refah, Balata mülteci kampları; Tarihi Nablus Kenti, Beytül Ahim, Batı Şeria ve Gazze.⁸³

Sadece halkın milli ve dini değerleri yok edilmemiş aynı zamanda kentin yaşantısı da kısıtlanmıştır. Okullar, Filistinlilere konut üretimi projeleri, yollar, kanalizasyon şebekeleri ve geri dönüşüm merkezleri gibi belediyeye ait alt yapı tesisleri de tamamen yok edilmiştir. Cenin’de barışı tesis etmek amacıyla oluşturulmuş olan bir projenin yönetim binası, Beit Lahia'daki yeniden ormanlaştırma projesinin binası, Ramallah'ta merkez istatistik bürosu ve Eriha sulama sistemi tamamen tahrip edilmiştir. Bu projelerin toplam değeri 15.58 milyon dolardır.⁸⁴

1.3.2.3. Suriye’de Kentkırım

Kentkırımın görüldüğü yerlerden bir diğeri de Suriye’deki Şam bölgesidir. Hala savaşın devam ettiği Suriye büyük bir kent ölümüne şahit olmaktadır. Şam bölgesi hakkında yapılan çalışmalarda, durumun kuşatılmış bir kentkırım olarak sınıflandırılacağı iddia edilmektedir. Şam bölgesinde Doğu Guta’da ilk kez Kasım 2017 de yaşanan kuşatmaya “Kademe 1 Kritik Kuşatma Statüsü”nde denilmiştir. Bu durum ise orada bir yıkımın gerçekleştirilmek istendiğini göstermektedir.⁸⁵

Aynı zamanda herhangi bir modernizasyon ise kuşatılmış bölgelerde yapılmamıştır. Devlet yanlısı bölgelerde veya devlet kontrolü altındaki yerlerde bir yaşamsal hareketlilik bulunmaktadır. Fakat kuşatılan bölgelerde tam tersi bir durum hâkim olmaktadır. Doğu Guta’da elektrik, telefon sinyali kesilmiş, hastaneler hedef alınmış ve bombalanmış, bataryalar ve elektrikli cihazlar yasaklanmış ve herhangi bir modernize sinyali veren alt yapı enkaz altında bırakılmıştır.⁸⁶

Şam bölgesinde ayrıca kültürel, ekonomik ve sosyal bir düğümlenme yaşanmıştır. Kuşatılmış alanlar genellikle incelenen sınırlar, duvarlar, kontrol noktaları, gözetleme

⁸³ Nurhan Abujidi, “Urbicide in Palestine”, **Routledge Studies in Middle Eastern Politics**, Routledge, New York, 2014, s.143.

⁸⁴ Christan Salmon, “Filistin’e Uzaktan ve Yakından Bakmak Buldozer Savaşı”, **Mimarlar ve Mühendisler Odası Ankara Şubesi Bülten**, Eylül 2006, s.33.

⁸⁵ Moulin Andy Bernard, **Urbicide In Syria**, Conference: Mediterranean and Middle-east Metropolis, Paris, 2018, s.11.

⁸⁶ Siege Watch, **Ninth Quarterly Report on Besieged Areas in Syria**, London. November 2017-January 2018,

sistemleri (son zamanlarda insansız hava araçları) ve yol bloklarıyla nüfusun hareketsiz kalmasına neden olmaktadır. Kasım 2017'den beri camiler, tedarik tünelleri yıkılmıştır, geçişler kapatılmıştır ve her türlü kaçakçılığa karşı kontrol noktalarındaki güvenlik sertleştirilmiştir. Uluslararası Af Örgütü'nün yapmış olduğu açıklamaya göre ise “geçiş yapmak isteyen herkes hükümet keskin nişancıları tarafından gözaltına alınma veya vurulma tehdidiyle karşı karşıyadır.”⁸⁷

Günümüzde kentkırımın görülmeye devam ettiği yerlerden birisi de Halep'tir. Halep'te diğer örnek verilen kentler gibi zaman içerisinde bünyesinde birçok din ve kültür barındırmıştır. Çok kültürün ve farklı dinlerin yaşam alanı bulunduğu Halep'te kent yok edilmiştir. Sadece kültürlere ya da kültüre ait yapılar değil aynı zamanda Şam'da olduğu gibi kentte yaşamda yok edilmiştir. UNESCO Dünya Mirası listesindeki el-Medine Çarşısı yakılıp yıkılmış, şehrin geçmişten geleceğe en önemli ticaret merkezlerinden biri olan bu çarşı yok edilmiştir. İslam mimarisinin önemli eserlerinden biri olan Halep Cami'de yerle bir edilmiştir. Hz. Zekeriyya'nın türbesi de savaş sırasında zarar gören yerlerden biri olmuştur.⁸⁸

Bölüm Özeti

Bu bölümde, kentkırım kavramının daha iyi açıklanabilmesi için temelinde bulunana kavramlara yer verilmiştir. İnsanlık tarihi için kentin öneminden bahsedildikten sonra birey ve toplumun kente aidiyetini sağlayan mekânların önemine ve mekânsallığa yer verilmiştir. Hem birey ve toplumun kente aidiyetini sağlayan hem de kentkırım ve soykırımın yapılma nedenlerinden biri olan etnik milliyetçilik ve etniste kavramları açıklanmıştır. Etnik kimlik ve etnisitenin negatif yönünün soykırıma ulaşması ile ortaya çıkan insanlık suçunun önemi vurgulanmıştır. Aynı sebepler doğrultusunda işlenen bir suç ve çalışmanın ana teması olan kentkırım kavramının kavramsal çerçevesi çizildikten sonra literatürdeki kavrama dair çalışmalara yer verilmiştir. Kavramın desteklenmesi için ise dünyadaki örneklerinden Şuşa, Filistin ve Suriye'den kısaca bahsedilmiştir.

⁸⁷ Peter Wall, “Cities Under Siege”, <https://geographicalimagination.com/>, (05.09.2020).

⁸⁸ Sertaç Timur Demir, “Halep Hafızası: Harap Şehirde Dün, Bugün ve Yarın”, **Ortadoğu**, Cilt.9, Sayı.78, 2017, s.83.

2. BÖLÜM

BOSNA-HERSEK'TE YAŞANANLAR VE KENTKIRIMA GİDEN SÜREÇ

Bosna Hersek'te kentkırımı doğru giden süreç bu bölümde yer almaktadır. Bosna Hersek Devleti'nin çokuluslu yapısını oluşturan Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar ele alınmıştır. Bosnalı Müslümanlar Bosna Hersek nüfusunun %50,7'sini, Hırvatlar %15,43'ünü ve Sırp ise %30,78'ni oluşturmaktadır. Nüfusun %3,56'sı ise diğer uluslardan oluşmaktadır.⁸⁹

Bosna Hersek'in ulusal yapısı çizildikten sonra Yugoslavya'nın dağılma sürecine yer verilecektir. Batı'dan bütün dünyaya yayılmaya başlayan milliyetçilik akımından etkilenen ülkelerden birisi de Yugoslavya olmuştur. Yugoslavya bünyesinde bulunan milletler teker teker bağımsızlıklarını ilan etmek istemişlerdir. Bağımsızlığını ilan etmek isteyen devletlerden birisi de Bosna Hersek olmuştur.

Fakat Bosna Hersek'in bağımsızlık süreci bu çokuluslu yapısından dolayı kolay olmamıştır. Yugoslavya'dan ayrıldığını belirten Bosna Hersek hükümeti, ülkenin 1992'de savaşı yaşamasını engelleyememiştir. Bosna Hersek Savaşı'nın sürecinden sonra Mostar Köprüsünün kent açısından maddi ve manevi öneminden bahsedilecektir. Ülke genelinde yaşanan kentkırım örneklerine yer verildikten sonra Dayton Antlaşması ele alınmıştır.

2.1. Bosna'da Sırp-Hırvat Milliyetçiliği

Milliyetçilik akımları Doğu Avrupa'ya geldiğinde yayılabilecek alan bulabilmiştir. Literatürde bu durum ise Osmanlı'nın her milliyete ve dine olan hoşgörülü davranmasının, ayrıcalıklar tanınmasının etkisinin bulunduğu söylenmektedir.⁹⁰ Yunanistan, Romanya, Sırbistan gibi ülkelerin kendi etnik kimlikleri doğrultusunda yaşamlarını devam ettirmeleri Osmanlı'nın hoşgörüsünü ortaya koymaktadır. Balkanlarda milliyetçilik akımının bu kadar yayılmasının sebeplerinden biri de Rusya'nın sıcak denizlere inme hedefidir. Balkanlarda bulunan farklı milliyetleri kışkırtarak onların daha çabuk dağılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Milliyetçilik akımının etkisiyle kurulan birçok devletlerin bulunmasından

⁸⁹ Savaşın sonra yapılan ilk nüfus sayımına göre (2013), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekin-yuzde-50-7si-musluman/600661>, (26.11.2020).

⁹⁰ Mehmet Kayıran, "Milliyetçilik Akımının Balkanlardaki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789-1875)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, Cilt.2, Sayı.5, 2019, s.82.

dolayı Balkanlarda sıkıntılar yaşanmıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda Balkanlar için “barut fıçısı” tabiri bu yüzden kullanılmıştır.⁹¹

Milliyetçilik akımından etkilenen Bosna Hersek’teki Sırp ve Hırvatların geçmişten gelen bazı milli ve dini duygularla bazı emelleri bulunmaktadır. Bu emellerin hayata geçirilmesi için stratejik adımlar atılmıştır. Ayrı başlıklar altında Sırlar ve Hırvatların etnik kimliklerinin tarihsel gelişimine yer verilmiştir.

2.1.1. Sırp Milliyetçiliği

Sırların etnik milliyetçilik anlayışı geçmişten günümüze kadar canlılığını korumuştur. Sırbistan bağımsızlığını 1878 Berlin Antlaşmasıyla kazanmış ve genişlemeyi amaçlamıştır ve Büyük Sırp Krallığı kurma ütopyasını hayata geçirmek istemiştir. Bu konuda başarılı olamasada 1815 – 1878 yıllarında 100 yıl sonraki canlanmanın nedeni sayılabilecek bir değişim gerçekleşmiştir. Sırp milliyetçiliğinin ideolojik ve tarihsel temelleri sağlamlaştırılmıştır. Sırp milliyetçileri “yukarıdan aşağıya” bir millileşme programı uygulamışlardır.⁹²

Sırp kimliği ve kültürü yeniden tanımlanmıştır. Sırların seçilmiş bir halk olduğu yönündeki düşünceler bir öğreti haline gelmiştir. Sırların tüm Güney Slavları’nın asil halkı olduğu, dolayısı ile Bosnalı “Müslümanların” İslamlaşmış, Hırvatların da “Katolikleşmiş” Sırlar olduğu düşüncesi ideolojik temellerini oluşturmaktadır. Sırlar, Müslüman ve Hırvatlara karşı tekrar özüne dön ya da öl politikası izlenmeye başlamıştır. Slobodan Miloseviç (Yugoslavya’dan geriye kalan) Sırbistan Cumhurbaşkanı, büyük bir Sırbistan devleti kurma arzusuyla Hırvatistan ve Bosna’da çıkan iç savaşlarda Sırları desteklemiştir.⁹³

Miloseviç’in Sırp milliyetçiliği için dört ana argümanı vardır: İlki, Sosyalist Yugoslavya Sırları zayıflatmak amacıyla Hırvat-Sloven ittifakı ile kurulmuştur. İkincisi ise, oluşabilecek her türlü tehlikeden Sırların korunabilmesi için kendilerine ait olduğunu düşündükleri topraklarda tek bir çatı altında toplamalarıdır. Üçüncü argüman ise, Kosova, Voyvodina, Bosna-Hersek, Karadağ, Makedonya ve Hırvatistan’ın bazı bölgeleri Büyük

⁹¹ Uğur Anyığ, “Balkanlarda Milliyetçilik Hareketleri”, www.academia.edu.tr, (19.11.2020).

⁹² <http://akademikperspektif.com/2014/07/27/srebrenitsa-katliami-ve-dayton-anlasmasi-analizi/>, (05.06,2018).

⁹³ **Dünya Tarihi**, NTV Yayınları, İstanbul:5. Baskı, s.465.

Sırbistan Devleti içinde yer alması gerekmektedir. Dördüncüsü, sosyalizm yerine kapitalizm getirilmelidir. Bu dört ana argüman üzerinde bulunan Sırp milliyetçiliğinin 1980 sonrasındaki süre içerisinde yeni kolları Milliyetçi entelektüeller, Sırp Ortodoks Kilisesi ve Miloseviç yönetiminden oluşmaktadır.⁹⁴

Sırlarda 1980 sonrası güçlenen milliyetçilik akımı Bosna Hersek'in bağımsızlığını ilan etmesiyle farklı bir boyuta ulaşmıştır. 1992'de Bosna Hersek ve Hırvatistan bağımsızlığını ilan etmiş ve ardından ABD ve AB tarafından tanınmıştır. Fakat Bosna topraklarında hak iddia eden Sırlar için bu hiç sevindirici bir haber olmamıştır.⁹⁵ Bu savaşın sonu NATO'nun arabuluculuğuyla sonlanmış olsa da arkasında bıraktığı izler hala konuşulmakta ve akademik yazın alanında yer almaktadır.

2.1.2. Hırvat Milliyetçiliği

1830'lu yıllar modern Hırvat milliyetçiliğinin başladığı zaman olarak bilinmektedir. Bu hareketin içinde genç aydınlar, öğrenciler ile orta sınıf yer almaktadır. Amaçları ulusal gururun siyasal güce dönüşmesini sağlayarak büyümenin gerçekleştirilmesidir. 19. yüzyıl Hırvatların bağımsızlıkları için önemli bir dönemdir. Özellikle İliyrian/İlirizm hareketinin Hırvat milliyetçiliği için önemli bir yeri bulunmaktadır. İliyrian/İlirizm hareketi Hırvat ulusunu yeniden inşa etme hareketidir. Bu hareketin iki etkeni bulunmaktadır; Hırvat olmak ve Slav olmak.⁹⁶

19.yy'da Hırvatistan'da ortaya çıkan İlirizm Hareketi, farklı bölgesel kimlikleri İilir adı altında toplamayı amaçlayan bir harekettir. Ljudevit Gaj'ın dil üzerine yaptığı çalışmalar da İlirizm hareketin oluşmasında etkili olmuştur. İlk başta kültürel bir hareket olarak başlayan İlirizm hareketi 1848 Devrimleri döneminde siyasal bir aşamaya geçmiştir. Habsburg Monarşisi İilirler adına bir federe devlet talebinde bulunmuştur. Bu talepten sonra Hırvatlar

⁹⁴ Caner Sancaktar, "1980 Sonrası Yugoslavya'da Sırp ve Hırvat Milliyetçiliği", **Uluslararası Balkan Kongresi**, 2008, s.91.

⁹⁵ www.akademikperspektif.com, (Erişim Tarihi: 05.06.2018).

⁹⁶ Ezeli Azarkan, "Slovenya, Hırvatistan ve Bosna'nın Bağımsızlık Mücadeleleri ve Yugoslavya'nın Dağılışı", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt.8, Sayı.2, 2011, s.65.

için durum değiştiğinden dolayı Hırvatların milliyetçilik tarihi incelendiği İlizizm hareketi ve 1848 Devrimleri olarak iki başlık altında değerlendirilmektedir.⁹⁷

Federe devlet olmak isteyen Hırvatistan siyasal olarak parçalanmış ve Habsburg İmparatorluğu tarafından yönetilen bir yer olmuştur. Bu dönemde bugün bildiğimiz anlamda bir Hırvat kimliği daha oluşmamıştır. Slavonyalı, Dalmaçyalı, Ortodoks / Sırp gibi bölgesel kimlikler bulunmaktadır. Ayrıca Hırvatistan'ın geçmişte Ortaçağ döneminde kurulan devletinin temsilcileri olduklarını düşünen ve kendilerini “Horvat” olarak tanımlayan Hırvat soyluları da Zagreb'in merkezinde kendilerine özgü olduklarını kabul ettikleri Horvat kimliğine bağlanmışlardır. Aynı zamanda İlizizm düşüncesi dışında Hırvatistan'ın ortaçağda kurulan devletine atıfta bulunan ve Hırvat soyluların bu devletin temsilcisi olduklarını kabul eden Kroatizm düşüncesi de ortaya çıkmıştır.⁹⁸

Kroatizm düşüncesi hem İlizizmi beslemiş hem de birbirlerine rakip düşüncelerdir. Fakat Kroatizm düşüncesi İlizizm kadar etkili olamamıştır. Çünkü Ortaçağda var olan bir Hırvat devletinin yeniden kurulması düşüncesinin temelini oluşturabilecek bilgi ve belge eksikleri bulunmaktadır. 12. yüzyılda kral Tomislav tarafından Hırvatistan, Dalmaçya ve Slovenya birliği Hırvat kralları tarafından devam ettirildiği düşünülmektedir. Fakat Hırvat kralları ile sözleşme yapanların kim olduğu bilinmemektedir. Aynı zaman da bir Hırvat ulusundan ise belgelerde bahsedilmemiştir. Bunun sebebi ise o dönemde bir Hırvat ulusçu hareketinin olmamasıdır. Toplum sözleşmesinde yer alan bu eksiklikler nedeniyle Kroatizm siyasi bir iktidar elde edememiştir.⁹⁹ İlizizm düşüncesi 1848 Devrimleri ile siyasal bir aşamaya geçtikten sonra Hırvatların bağımsızlık mücadelesi 20. yüzyılda da devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Sırp, Hırvat ve Sloven ulusal Konseyi Zagreb'de kurulmuştur. 19 Ekim 1919 tarihinde Hırvat Sabor Meclisi resmi bir bildiri yayınlarak Avusturya- Macaristan İmparatorluğu ile var olan bağlantılarını kopardığını ve bütün siyasi hukuki ve ekonomik sözleşmelerin hükümsüz olduğunu belirterek, bağımsız Hırvat devletini ilan etmiştir.¹⁰⁰ Hırvatistan'ın bağımsızlık süreci bu şekilde ilerlemiştir.

⁹⁷ www.avrasya.istanbul.edu.tr, (06.06.2018).

⁹⁸ Hakan Demir, “XIX. Yüzyılda Hırvat İlizizm Hareketi”, *Avrasya İnceleme Dergisi*, Cilt.1, Sayı.1, 2012, s.211.

⁹⁹ Demir, *a.g.e.*, s.232.

¹⁰⁰ Azarkan, *a.g.e.*, s.66.

Bağımsızlığını elde eden Hırvatistan'ın birçok milliyetçi hareket gibi Hırvat milliyetçiliği de 1980'den sonra yükselişe geçmiştir. Hırvatların 1980 sonrasında milliyetçilik yolunda üç hedefi bulunmaktadır: İlki, Yugoslavya'nın ekonomik ve politik yapısını federalizmden konfederalizme geçirmek ve böylelikle Hırvatistan'ın bağımsızlığı sağlanmış olacaktır. İkicisi, sosyalist sistemden kapitalist sisteme geçiş yapmaktır. Üçüncü hedef ise, Hırvatistan'ı, Karadağ'ın kıyı şeridini, Bosna-Hersek'in güneybatısını ve Sırbistan ile komşu olan bazı toprakları da bünyesine katacak şekilde Büyük Hırvatistan Devletini kurmaktır.¹⁰¹

Hırvatların milliyetçilik akımına dâhil olmalarında siyasal olarak rol alan Tucman ve HDZ Partisi önemli bir yere sahiptir. Savaş zamanında Sırp'ların yanında yer almasını sağlayan Miloseviç ve Tucman'ın 1991'de yapmış olduğu görüşmede Bosna'nın Sırp'lar ve Hırvatlar arasında paylaşılması yönünde anlaşılmıştır.¹⁰²

2.1.3. Bosnalı Müslümanlar

Boşnakların uzun bir tarihi geçmişi bulunmaktadır. Osmanlıdan sonra İslamiyet ile tanışmaları ve İslamiyet'i kendi yaşantılarına daha yakın bulup Müslüman olmalarından dolayı günümüzde Boşnaklar Bosna Hersek'te Müslümanlar olarak anılmaktadır. Bu bölümde Boşnakların İslamiyet öncesi tarihi ve İslamiyet'e geçiş süreci yer almaktadır.

Boşnakların isimlerini Antik çağda yaşadıkları bölgeden (Bosante ya da Bosanius) aldıkları düşünülmektedir. Yaygın olan görüşe göre Boşnakların Slav soyundan değil de İskit boyundan geldiği kabul edilmektedir.¹⁰³ Boşnakların etnik kökeni hakkında bir diğer iddia ise Avar Türklerinden geldikleridir. Boşnaklar yüzyıllar içerisinde Ortodoks ve Katolikler arasında yaşamış ve son olarak 1463 yılında Osmanlı'nın Bosna'yı fethinden sonra İslamiyet'i seçmişlerdir.¹⁰⁴ Boşnakların aslında Hristiyanlığı seçtikleri dönemlerde Ortodoks ve Katolik Kiliselerinden farklı olarak "Bogomillik"i benimsedikleri görülmektedir.

Bosna ile ilgili çalışmalarda, Boşnakların İslam öncesi dönemleri dini inançlarından bahsedilirken, Bosnalıların, Peter Bogomil'in kurduğuna inanılan ve kurucusundan dolayı

¹⁰¹ Sancaktar, **a.g.e.**, s.95.

¹⁰² Mirna Pavlovic, "Hırvat İdeolojisi ve Gerçekçiliği", **Birikim Dergisi**, Sayı.133, 2000, s.

¹⁰³ Ercan Çokbankir, **Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar Balkan Türklerinin Kökleri**, Etki Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 91-185.

¹⁰⁴ Cüneyt Yenigün ve Ümit Hacıoğlu, "Bosna-Hersek: Etnik Savaş-Eksik Antlaşma", www.researchgate.net/publication/260984291, (06.06.2018).

Bogomillik olarak isimlendirilen dini inanca sahip oldukları ve bu inançla birlikte Bosna halkı Sırp ve Hırvatlardan farklı bir toplum oldukları kabul edilmektedir. Bu inanç Bosnalıların, Osmanlı yönetiminde İslamlaşmalarına kadar geçen sürede komşuları olan Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırp arasında asimile olmalarını veya Sırp ya da Hırvat olarak anılmalarını da engellemiştir.¹⁰⁵

Osmanlı'nın 1393 Üsküp fethiyle başlayan Balkanlardaki hâkimiyeti 1463 yılında tamamen Bosna'nın kapılarını kendilerine açılan kadar devam etmiştir. Hazım Şabonoviç'ten aktarıldığına göre Türk egemenliği döneminde Yugoslav milletlerinin büyük bir kısmı ihtida edilerek Türk-İslam kültürü çevresine girmiştir fakat İslam-İslav kaynaşması hiçbir zaman tam manası ile olmamıştır. Vucinich'ten aktarıldığına göre Bosnalı Müslümanlar kendilerini daima diğer Müslümanlardan ayrı tutmuşlardır. 17. Yüzyılın ikinci yarısında Türk egemenliğinin kalktığı bölgelerdeki Müslüman çoğunluğun toplandığı ve sığındığı yerlerden biri de Bosna olacaktır. Boşnaklar, Osmanlı Devletinin ümmetçi yapısından dolayı günümüze kadar dine dayalı kimlik içerisinde yer almışlardır. 1971 nüfus sayımında ise Boşnaklar kimliklerini sadece "Müslüman" olarak belirtmelerine izin verilmiştir. Bu nüfus sayımından sonra Boşnaklar "Müslüman" dini kimliği altında "ulus" olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁶

Bosna-Hersek'te yaşanan Müslümanların her zaman etnik kimliklerinden önce dini inanışları gelmiştir. Bu durumu açıklamak adına Tito zamanında yapılan 1948 yılına ait nüfus sayımında Müslüman nüfusun kendini tanımlamaları için var olan seçenekler örnek gösterilebilir. Bu açıklamalar şu üç seçenekten oluşmaktadır; Müslüman Sırp, Müslüman Hırvat ve ulus beyan etmeksizin Müslümanlar." Bu seçenekler yıllar boyu nüfus sayımlarında kullanılırken ilk kez 1971 yılındaki sayım formunda "ulus anlamında Müslüman" ibaresi yer almıştır.

Bosna Hersek'in ulusal kimlik sürecinin yanında bir de devletin siyasi bir süreci bulunmaktadır. Bosna Hersek'in Yugoslaya'ya bağlanmadan önce ki siyasi hayatı ise 12. yüzyılda başlamaktadır. 1180'den 1436'ya kadar Bosna bağımsız bir krallıktır. 1580'den 1878 tarihine kadar ise Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bir eyalettir. 1945 yılından 1992 yılına kadar ise Yugoslavya Federal Cumhuriyetlerinden biridir. Bosna aslında 800 yıllık ömrünün

¹⁰⁵ Yalçın Köksal Demir, "Cemaatten Ulusa Boşnaklar", **Karadeniz teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı.2, 2011, s.73.

¹⁰⁶ Çokbankir, **a.g.e.**, s.91-185.

650 yılı boyunca Bosna adında siyasal bir varlık olarak yer almıştır. Bosna hakkında onun ayrı bir toprak olduğundan bahseden ilk kaynak ise 958’de Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitus tarafından yazılan siyasi-coğrafi bir el kitabında bulunmaktadır.¹⁰⁷

2.2.Yugoslavya’nın Çöküşü

Yugoslavya birçok devletin bir araya gelmesinden oluşan federal bir devlettir. Yugoslavya; Slovenya, Bosna, Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Makedonya’dan oluşmaktadır.¹⁰⁸ Hırvatistanın ulusal entegrasyonun sağlanabilmesi için üst bir kimliğe ihtiyacı olduğunu düşünen Hırvat siyasetçileri Yugoslavizm tezini ortaya sürmüştür. “Yugoslavizm, Hırvatistan’ının 1918 yılında Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı’na katılımını meşrulaştıran ve sahip olduğu politik programla Hırvatistan’ın daha sonraki dönemlerde parçası olacağı Yugoslavya Krallığı ve Sosyalist Yugoslavya devletlerinin federalleşmesini talep etmesi ve bu yönde bir politik izlemesini sağlayan bir harekettir.” Hırvatistanda meydana çıkan bu Yugoslavyacılık hareketinin temeli 19. yüzyılda ortaya çıkan İlizizm Hareketine dayanmaktadır. Bu İliz hareketinin amacı ise Hırvat, Slavon, Dalmaçyalı ve Ortodoks Sırp gibi bölgesel kimlikleri tek çatı altında toplamaktır. Bir diğer Hırvat milliyetçilik düşüncelerinden biri olan Kroatizm’e göre Hırvatların devlet kökenleri ortaçağdan itibaren gelmektedir ve bu devletin sözleşmelerle 1102 yılında Macaristan yönetimine, 1527 yılında ise Habsburg yönetiminin altına girmesine rağmen Hırvat milliyetinin devam edegelen bir süreç içerisinde olduğunu savunmaktadır. Yugoslavya birliğinin dayandığı bu düşünce temelleri dünyada yankı bulan ulusal devlet anlayışı ile Yugoslavya’nın çöküşüne de zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda “Büyük Sırbistan” hayali Yugoslavya’nın federe devletlerinin bağımsızlık mücadelesini tetiklemiştir.¹⁰⁹

Hırvatistan ve Sırbistan’ın büyük devlet hayallerinin yanında Yugoslavya’nın çöküşü bir dizi yasal düzenlemelerin ardından Tito’nun da halk üzerindeki etkisiyle şekillenmeye başlamıştır. Yugoslavya’da 1963-1964 yıllarında iktisadi reform paketiyle cumhuriyetlere daha fazla özerklik sağlayacak olan adem-i merkezîyetçi bir yönetim anlayışı benimsenmiştir.

¹⁰⁷ Aliya İzzetbegoviç, **II. Endülüs’e Geçit Vermeyen Bilge Adam**, Terc: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, Dergah Ofset, 2003, s.13.

¹⁰⁸ Karasu, **a.g.e.**, s.55.

¹⁰⁹ Hakan Demir, “Hırvatistan’da Yugoslavyacılık Düşüncesi”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Sayı.2, 2013, ss.118-119.

Bu yönetim anlayışını izleyen on yıl sonraki 1974 reformları ile cumhuriyetlere daha fazla yerinden yönetim hakkı tanınmıştır. Reformlardan sonra altı cumhuriyet ve iki özerkliğin demokratikleşmesi yolunda adımlar atılmıştır. Genişletilen siyasi haklar çerçevesinde, cumhuriyetler kendi bilim ve sanat akademilerinde yerel kimliği öne çıkaran ideolojik eğilimleri su yüzüne çıkarmaya ve toplumlarına yaymaya başlamışlardır. Yapılan bu yasal düzenlemeler bir yönüyle demokratikleşmeye işaret ederken, diğer yönüyle yerel milliyetçiliklerin yükselmesine yol açmıştır. Sonuç olarak bir bütün olarak Yugoslavya kimliği ikinci planda kalmıştır.¹¹⁰

Yugoslavya devlet bütünlüğünün ikinci planda kalmasından önce eşitlik ilkesine göre yönetilmeye çalışılan Yugoslavya’da, bu eşitlik hali Tito’nun karizmatik yönetimi ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Fakat 1980 yılında Tito’nun ölmesiyle de yönetimde rekabetin yerini çatışma almış ve anlaşmazlıklar artmıştır. Özellikle Sırların Kosova Savaşı’nın 600. yıl kutlamalarındaki tavırları Yugoslavya’nın parçalanmaya hazır olduğunu göstermektedir. 28 Haziran 1989’da Vidov’dan ya da Aziz Vitus gününde yüzbinlerce Sırp, Kosova’nın başkenti Pirişte’nin dışındaki Gazimestan savaş alanında Kosova Savaşı’nın 600. yıl dönümünü kutlamak için toplanmıştır. Slobodan Miloseviç kalabalığa “altı yüzyıl sonra yeniden savaflara ve kavgalara girdik” şeklinde seslenmiştir. Bunların silahlı savaflar olmadığını ancak bu seçenekten de tam manasıyla vazgeçilmediğini söylemiştir. Kalabalık ise onu büyük bir coşkuyla onaylamıştır.¹¹¹

Yugoslavya’yı çöküşe götüren tek neden milliyetçilik akımı değildir. Yugoslavya’nın bünyesinde bulunan cumhuriyetlerin arasındaki iktisadi farklılık, ülke çapında ise ekonomik buhranların bulunması, yüksek enflasyon oranı, işsizlik ve birbirini takip eden kötü ekonomik durumlar ve bunlardan dolayı oluşan Yugoslavya halkının da hoşnutsuzluğu ülkenin parçalanmasındaki diğer etkenlerdir.¹¹²

Bu sorunların yanında hızla yükselişe geçen milliyetçilik hareketleri 1990 seçimlerinde daha belirgin hale gelmiştir. 1990 yılında yapılan yerel seçimlerde devletlerin başına genellikle milliyetçi adaylar geçmiştir. Aynı zamanda Sırbistan Cumhuriyetinde Miloseviç’in giderek güçlenmesi ise fitili ateşlemiştir. Miloseviç’in Büyük Sırbistan Devleti

¹¹⁰ İzzetbegoviç, a.g.e., s.18.

¹¹¹ a.g.e., s.18.

¹¹² Naniç, a.g.e., s.48.

kurma hayali Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin yeniden şekillenmesine yol açmıştır.¹¹³

Ocak 1990'da yapılan seçimlerde ülkenin siyasi dengelerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Slovenyalı Komünistler Yugoslav Komünist Partisi Kongresi'nden ayrılmıştır. Hem Slovenya hem de Hırvatistan yapılacak olan çok partili seçimler için hazırlığını yapmıştır. Bu seçimler de Slovenya'da liberal-ulusalcı bir koalisyon, Hırvatistan'da Franjo Tucman'ın başkanlık ettiği Hırvat milliyetçisi yeni bir parti olan Hırvat Demokrat Birliği (HDZ) kazanmıştır. Bosna-Hersek'te ise 1990 seçimlerinde Demokratik eylem için Müslüman Partisi (SDA) mecliste ki yerini almıştır. Zülfikar Pasiç'in Bosna Müslüman Birliği (MBO)'nin de aralarında bulunduğu diğer Müslümanlarda meclisteki yerini almışlardır.¹¹⁴

25 Haziran 1991'de hem Hırvatistan hem de Slovenya bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Fakat Hırvatistan'ın bağımsızlığını ilan etmesini kabul edemeyen Sırbistan Hırvatistan'da bulunan Sırları ayaklandırmışlar ve Hırvatistan'ı işgal etmişlerdir. Fakat Avrupalı devletlerin desteği ile Hırvatistan kontrolü tekrar ele almıştır. 6 Nisan 1992'de ise Bosna-Hersek Avrupa topluluğu tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır. Aynı gün ülkeye karşı saldırılar da başlamıştır. BM 22 Mayıs 1992'de Bosna-Hersek'i tanımış ve bir üye devlet olarak kabul etmiş olmasına rağmen, bir yıl önce bir bütün olarak Yugoslavya'ya karşı temin edilmiş olan silah ambargosu kaldırılmamıştır. Yugoslavya'nın dağılmadan önce ve sonraki hallerinin gösterildiği görsel aşağıdaki gibidir. Bu harita Yugoslavya dağıldıktan sonra Sırbistan ve Hırvatistan'dan sonra en fazla toprağa sahip olan ülke Bosna Hersek olduğunu göstermektedir.

Şekil 1: Yugoslavya Devleti'nin Dağılmadan ve Dağıldıktan Sonraki Halini Gösteren Haritalar (1989/2008).

¹¹³ Mustafa Türkeş vd., "Kriz Sarmalında Bosna-Hersek: "Devlet Krizi", **Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Platformu**, 2012, s.5.

¹¹⁴ İzzetbegović, **a.g.e.**, s.18.

KAYNAK: Remzi Bulut, “Eski Yugoslavya’yı Oluşturan Ülkeler ve Ekonomileri”, Ayrıntı Dergisi, Sayı.55, 2017.

2.3. Bosna Hersek Savaşı (1992-1995)

25 Haziran 1991 yılında Hırvatistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Hırvatlar ile Sırlar arasında savaş başlamıştır. Hırvatistan Avrupa ülkelerinin desteğiyle bağımsızlığını koruyabilmiştir. Hırvatistan’dan sonra bağımsızlığını ilan etmek isteyen Bosna Hersek ise Sırların yeni hedefi haline gelmiştir. Bosna Hersek hükümeti bağımsızlığını ilan etmeden önce bir referandum gerçekleştirmiştir. Referandum sorusu ise şu şekildedir: “Egemen ve bağımsız bir Bosna-Hersek’ten, Bosna Hersek halkalarının ve vatandaşlarının – Müslümanların, Sırların, Hırvatların ve ülkede yaşam tüm ulus mensuplarının- eşit haklara sahip olacağı bir devletten yana mısınız?” Referandumdan sonra Bosna-Hersek Ulusal Meclisi önünde 100.000’den fazla Boşnak “Barış İstiyoruz” diye bağırılmışlardır ve referandumdan %70’lik bir “Evet” oyunun çıkması ile hükümetin bağımsızlığını ilan etmesindeki yolu açılmıştır.¹¹⁵ Bosna-Hersek Devleti’nin 3 Mart 1992 tarihinde bağımsızlığı ilan edilmiştir. 6 Nisan 1992’de Avrupa Topluluğu Bosna-Hersek’i tanıdı ve ertesi gün ise Amerika Birleşik Devletleri de Bosna-Hersek’i tanımıştır.

¹¹⁵ Ulvi Keser, “Manevi Miras katliamı: Bosna Hersek’te Kentkırım”, *Motif Akademi Halk Bilim Dergisi*, Sayı.2, 2012, s.278

Bir barış sürecinde bağımsızlığını ilan etmek isteyen Bosna-Hersek hükümetinin bir devlet olarak tanınmak için yaptığı başvurusunda dikkat çeken detay; “Hususen, Bosna-Hersek’in komşu devletlerden herhangi birinden toprak talebi olmadığını ve bağımsız bir devlet olarak da böyle bir talebin olmayacağını ve komşu devletler aleyhine, bu tür toprak taleplerini çağrıştıracak unvanları kullanmak da dâhil, hiçbir düşmanca propaganda faaliyetine girişmeyeceğini vurgularız” maddesi olmuştur.¹¹⁶

Hırvatların bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Sırpların hedefi haline gelmesi Bosna Hersek hükümetinin tedbirli adım atmasını sağlamıştır. Fakat bu ifadeler Sırp ve Hırvatların tepkilerini dindirmeye yetmemiştir. Bundan dolayı savaşı önlemek amacıyla birçok adım atılmıştır. Bunlardan ilki Lizbon müzakereleri ve ardından gelen Brüksel Senedidir. Lizbon müzakerelerinden sonra nihai bir karara varılmamış olmasına rağmen İllegal Sırp Meclisi kendi entitesinin üst gövde olduğunu vurgulayarak Lizbon Mutabakatından Bosna-Hersek’in Sırp, Hırvat ve Müslümanlardan oluşan üç Bosna-Hersek’ten olacağını duyurmuştur.¹¹⁷

Bu gelişmelerden sonra 7 ve 8 Martta Brüksel’de görüşmeler yapılmıştır. Brüksel Senedi Avrupa’nın önerisidir ve tek bir tarafın kazananı olmayacak şekilde tasarlanmıştır. Bu Senet etnik kimliklerin kendi davalarının bir takım maddelerine ters düşmektedir ve her ne kadar görüşmeler ülke genelinde barış havası estirse de barışın süresini uzatmaya yetmemiştir. 11 Mart’ta İllegal Sırp Meclisi Brüksel Senedini reddetmiştir. Bu meclis için kabul edilebilir sadece iki seçenek bulunmaktaydı, Yugoslavya içinde kalmak veya Bosna-Hersek’in üç ulusal cumhuriyetten oluşan bir konfederasyon halinde yeniden yapılandırmaktır. 1992 yılında savaşın patlak vermesinin hemen öncesinde Bosna üç etnik/millî politik parti etrafında bölünmüştür: Müslüman Demokratik Hareket Partisi (SDA), Sırp Demokratik Partisi (SDS) ve Hırvat Demokratik Birliği (HDZ). Üç parti de Bosna-Hersek’in geleceği ile ilgili farklı vizyonlara sahiptir. Bosnalı Müslümanların (Boşnakların) sayıca çoğunluğu Bosnalı Sırp ve Hırvat toplumları arasında bunun politik üstünlüğe yol açacağı kaygısına sebep olmaktadır.¹¹⁸

Sırpların Bosna Hersek’in bağımsızlığının gerçekleşmemesi için gösterdiği çabanın bir sebebi ise daima Boşnakları büyük hayalleri önünde engel olarak görmelerindedir. Karasu makalesinde bu engeli iki dini tercih durumuyla bağdaştırır. Birincisi, 12. yüzyılda

¹¹⁶ İzzetbegoviç, a.g.e., s.98.

¹¹⁷ Mehmet Dalar, “Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek’in Geleceği”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt.1, Sayı.16, 2008, s.95.

¹¹⁸ Dalar, a.g.e., s.95.

Bogomillik mezhebine üye olmalarıdır; ikincisi ise Osmanlıya katıldıktan sonra Müslüman olmalarıdır. Boşnakların bu dini süreçlerindeki gelişmeler Sırlar tarafından kabul edilmemiştir.¹¹⁹

Ayrıca Büyük Sırbistan için mono etnik bir yapı öngörülmektedir. Bosna-Hersek'te yer alan çokuluslu yapının barış içerisinde yaşamak istemesi ve Sırların “tek etnik kimliğin var olması gerek” anlayışı ile bağdaşmadığından dolayı çok kültürlü bir toplum onlar için tehlike olarak görülmektedir. Bu anlayıştan dolayı savaşta Sırların ‘etnik temizlik’¹²⁰ yapmayı amaçladığı söylenmektedir.

Bosna-Hersek'e karşı başlayan saldırılar 1 Nisan tarihinde Sırbistan'dan gelen paramiliter birimlerin Bijeljina'ya hücumu ile başlamıştır. Savaşın başlangıcı olarak sayılabilecek bir diğer tarih ise, Ravno adlı bir Hırvat köyünün tahrip edildiği Ekim 1991 tarihine aittir. Aslında savaşın daha önceki zamanlara dayandığı söylenebilir. Eylül 1991'de Kravica-Bratunac yolunun kenarındaki ağaçlıklardan gelen silah atışları Necad Hodziç ile Cemo Jusiç'i ölümcül olarak yaralamıştır. Bu iki sivilin öldürülmesi Podrinje'de neler olabileceğine dair işaret niteliği taşımaktadır. 10 Nisanda Saray Bosna'da, 20 gün sonra Lizbon'da birer toplantı yapılması kararlaştırılmıştır. Fakat savaş zaten kapıdaydı çünkü Saraybosna'nın dışarıyla olan bütün bağlantıları kesilmiş ve JNA, 1991 yılında üç kolordu ile ülkenin dört bir yanını sarmış olduğundan Bosna-Hersek tahrip edilmeye hazır bir hale getirilmiştir. Bu yaşananlardan sonra Bosna Cumhurbaşkanlığı savaşın çıkmaması için ne kadar direnmiş olsa da 20 Haziran 1992'de savaş ilan etmek durumunda kalmıştır. Bu ilandan altı gün sonra halkı cephe de aktif olmaya davet etmiştir.¹²¹

Savaşın seyrine bakıldığında ise 1992 ve 1993 yıllarında Bosnalı Müslümanlar ve Hırvatların koalisyon olarak Sırlara karşı yer almışlardır. Savaşın seyri 1993 ve 1994 yıllarında Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar arasında bir savaş hali olarak değişmiştir. Savaşın son yılında yani 1995 yılında Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar Sırlara karşı birleşmişlerdir.¹²² Savaşta Hırvatların tavrı bu şekildeyken askeri yeterlilik konusunda ise

¹¹⁹ Karasu, a.g.e., s.56.

¹²⁰ Coward, a.g.e., s.24.

¹²¹ İzzetbegoviç, a.g.e., s.106.

¹²² Harun Semercioğlu, “Bosna-Hersek'te Yaşanan Boşnak-Sırp Çatışmasının Analizi”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı.16, 2017, s.63.

Sırp lar ile Bosnal ı M üsl üman lar ın hem ordu hem de m ühim mat konusunda aralarında b üy ük bir fark bulunm aktadır.

Sırp lar y üzyıllard ır Yugoslavya hayaliyle yan ıp tutu ştu ğ undan bu sava ş için hazırlan m ı ş bir ordular ı bulunm aktadır. Fakat Bosna Hersek için aynı Şey s öy lenem emektedir. Daha yeni Yugoslavya'dan ayrılm ı ş olan Bosna Hersek'in sava şacak donanımda bir askeri birli ğ i ve m ühim mat ı bulunm amaktadır. Sırp lar ın elinde 300 tank, 200 zırhl ı araç, 1.000 top, 21 uçak, 30 helikopter varken Hırvat ordusunda 50 tank, 100 top, Bosna ordusunda ise 10 civarında tank ve top bulunm aktadır. Bo şnak lar ın çok fazla zayıat vermesini Karasu Şu sözlerle açıklam aktadır:"...Sırp lar ve Hırvatlar gibi tarihi bir devlet idealine ve bunun gerektirdi ğ i ideolojik zemine sahip olmamaları, bu nedenle Bosna Hersek h ük ümeti gerekli askeri hazırlı ğ ı yapmam ı ş tır."¹²³

Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu 43 ay süren sava ş sırasında 1200 km bir cephe boyunca 3000'den fazla savunma ve saldır ı operasyonu gerç ekle ş tirmi ş tir. Askeri kararg ählardan toplanan verilere göre A ğ ustos 1992'de Bosna'y ı savunma da aktif rol alan 186.000 civarında asker bulunm aktadır ve bu say ın ın yakla ş ık yarısı Bosna Hersek Ordusunun askerlerinden olu ş maktadır. Kalan kısım ise Vatanperver İttifak, Ye ş il Bereliler ve benzeri örgütlerin kendi köy, mahalle, bölgelerini savunmak amacıyla katılanlardan olu ş maktadır. Bu kadar askerin teçhizat ı maalesef yeterli olmamakla birlikte her be ş askerden sadece birinin silah ı bulunm aktadır. Y ıl ın sonuna do ğ ru ise silah çe ş itlerinden 40.000 ate ş li silaha, 231 roketatara, bir adet 130 mm'lik, 10 adet 76 mm'lik topa ve 21 adet havan topuna sahip olmu ş tur.¹²⁴ Sava ş sırasında Bosna Hersek'in askeri ve silahlanma durumu bu Şekilde seyrederken NATO'nun öncüllü ğ unde bir bar ı ş antla ş mas ı sürecine geç ilmi ş tir.

Bar ı ş a geçi ş a ş amalarından en önemlisi olan Dayton Bar ı ş antla ş mas ı sonrasında Bosna yeni bir yapılanma sürecine girmi ş tir. Ülkenin sosyal, siyasi ve tarihi sembollerinden biri olan ve 1993 yıl ın da bölgedeki sava ş sırasında yıkılan 427 yıllık Mostar Köprüsü'nün in Őası için Birle Ő mi ş Milletler E ğ itim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO 1997 yılında giri Ő im ba Ő latm ı ş tir. Bu giri Ő imin ardından T ürkiye, Hırvatistan, Fransa, İtalya, Hollanda, Avrupa

¹²³ Karasu, a.g.e., s.56

¹²⁴ İzzetbegoviç, a.g.e., s.106.

Konseyi ve Dünya Bankası'nın katkılarıyla köprünün yeniden inşası yapılmıştır. Aslına uygun olarak yeniden inşa edilen Mostar Köprüsü 23 Temmuz 2004'te törenle açılmıştır¹²⁵.

2.3.1. Savaş Sırasında Soykırım Girişimleri

Savaş sırasında ki cepheler arası çatışmanın yanında Bosnalı Müslüman halka etnik kökenlerinden ve dini inançlarından dolayı da “etnik temizlik” yapılmak istenmiştir. Sırpların etnik temizlik niyetinde olduklarının örneklerinden birisi Sırp askerlerin Bosna sokaklarında “Türlere ölüm!” naraları atmalarıdır. Etnik temizlik yapma niyetleri sadece attıkları sloganlarla kalmamış aynı zamanda eyleme dönüşmüştür. Özellikle camiler aracılığıyla Bosnalı Müslümanlara eziyet yapıldığı görülmektedir. Camilerin bir katliam ve eziyet merkezi haline getirilmesindeki örnekler ise Brocka'da yer alan Hacı Paşa Cami o bölgede yaşanan Müslüman halk için bir toplu kampı haline getirilmiştir. Hanifici'de ise köyün camisine kapatılan otuzdan fazla köylü ise diri diri camiyle beraber yakılmıştır.¹²⁶

Savaş sırasında uygulanan politikalar bunlarla sınırlı kalmamış ve bir ulusun ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Bu durum ise soykırım olarak gerçekleşmiştir. Srebrenitsa'da bir gün de katledilen insan sayısı 8 bin olarak kayıtlara geçmiştir. Yaşanan bu soykırım milliyetçiliğin boyutunu açıklamaktadır. Hırvat-Sırp çatışmasında ise toplam 5 bin kişi ölmüştür.¹²⁷ Bu olay yaşanırken ise bütün dünya yapılan soykırımı sessiz kalmıştır. Aliya İzzetbegović “Ve her şey bittiğinde, hatırlayacağımız şey; düşmanlarımızın sözleri değil, dostlarımızın sessizliği olacaktır” sözü ile bu durumu dile getirmiştir. Soykırımın yanında birçok insan savaştan farklı şekillerde etkilenmiştir.

Bosna Hersek Savaşı sonrasındaki elde edilen veriler savaşta yaşanan insanlık suçunun boyutunu göstermektedir. 1992-1995 BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin verilerine göre; 200 bin Bosnalı Müslüman öldürülmüş (ve bunların 8 bin 372'si¹²⁸ Srebrenitsa Soykırımına aittir), 1.2 milyon Boşnak mülteci durumuna düşürülmüştür. Sadece Mostar'da yaşanan açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle günde 2-3 insan, keskin nişancı ve topçu ateşiyle günde 8-9

¹²⁵ Cahide Aydın İpekçi, “Kentsel Bellek Yapılarda Savaşın Silinmeyen İzleri”, **Mimarlık**, Sayı. 364, 2012, s.

¹²⁶ Keser, **a.g.e.**, s.288.

¹²⁷ <https://www.milliyet.com.tr/srebrenitsa-katliami-nedir--srebrenitsa-soykirimi-tarihi-molatik-8613/>, (20.11.2020). Yıl 2020 itibariyle hâlâ yapılan kazılarda toplu mezarlar tespit edilmektedir.

¹²⁸ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42074470>, (23.12.2020).

insan ölmüş, en az 30 kişi yaralanmıştır¹²⁹. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (UNCHR) verilerine göre de 1 Milyon insan da Bosna sınırları içinde Uluslararası Standartlara göre “Yurtlarından Zorla Uzaklaştırılmış” insan statüsünde yaşamak zorunda bırakılmıştır¹³⁰.

Savaş sırasında Bosna Hersek halkının insani ihtiyaçlarının karşılanabilmesi ve sivillerin zarar görmeyeceği “güvenli bölgeler” oluşturması için UNPROFOR (BM Koruma Gücü) Bosna Hersek'e gönderilmiştir. Aynı zamanda UNPROFOR'un bir barış ortamına zemin hazırlaması beklenmekteydi ama istenilen barış ortamı sağlanamamıştır. Bundan dolayı UNPROFOR'a “koruyacak barışı olmayan barış korumacıları” denilmiştir.¹³¹ Sekiz defa görev süresi uzatılmış fakat istenilen sonuç gerçekleşmemiştir. Fakat BM verilerine göre UNPROFOR ile 3 Temmuz 1992-31 Ocak 1993 tarihlerinde 2476 uçak ile 27.460 ton gıda ve ilaç yardımı dağıtılmıştır.¹³² Savaş sonrasında yapılan yardımlara Türkiye'de katkıda bulunmuştur. Gerek devlete bağlı kurumlarla gerek halkın desteği ve vakıflar¹³³ aracılığıyla Bosna halkına insani yardım yapılmıştır.

2.3.2. Savaş Sırasında Kentkırım Girişimleri

Bosna Hersek'e hem bir milletin geçmişine dair izlerin silinmesi ve hem de şehrin Bosnalı Müslümanlar için yaşanmaz hale getirilmesi amacıyla kentkırım yapılmıştır. Bosna Hersek'te kentkırımın boyutunu gösterecek nitelikte birçok örnek bulunmaktadır. Bazı yapılar tekrardan aslına uygun olarak inşa edilmiş olsa da bazı eserler ise tamamen yok olmuştur.¹³⁴ Savaş sırasında yıkılan eserler Bosna Hersek'in tarihindeki üç aşamaya aittir. Bu aşamalardan ilki Osmanlı İmparatorluğu zamanına aittir. Yıkılan yapıların birçoğu da Osmanlı zamanından kalan yapılardır. Osmanlı Devleti Bosna Hersek'i fethettikten sonra burada İslami ve insani ihtiyaçlar doğrultusunda birçok eser yaptırılmıştır. Saraybosna'daki Osmanlı'nın ilk 15 yılında Türkler, camii, bir tekke ve bir misafir hane, bir hamam, Milijacka Nehri üzerine bir köprü,

¹²⁹ Karasu, **a.g.e.**, s.56.

¹³⁰ Coward, **a.g.e.**, s.24

¹³¹ Ryan C. Hendrickson, “Dönüşü Olmayan Karar”, **NATO Dergisi**, Sonbahar 2005, www.nato.int, (20.12.2020).

¹³² Keser, **a.g.e.**, s.275-276

¹³³ Bosna Hersek Savaşı sırasında Saraybosna ablukası geçerek Bosna'ya yardım ulaştıran ilk sivil toplum kuruluşu ise İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsanı Yardım Vakfı'dır (<https://www.ihh.org.tr/tarihce>).

¹³⁴ Tika tarafından restore edilen yapıların listesi Ek 2'de bulunmaktadır.

borularla teçhiz edilmiş bir su sistemi ve şehre yeni adı verilen bir saray inşa edilmiştir. Kentin merkezindeki geniş pazar yeride ilk zamanlarda yapılmıştır. Vakıflara gelir sağlamak için topraklarını emanete vermek zenginler için örf haline gelmiştir. Bu dinsel hayır kurumları vakıf olarak bilinmektedir.¹³⁵ Osmanlı aynı zamanda 77 cami, 180 okul, 5 hamam, 23 han, 104 inşa etmiştir.¹³⁶

Bosna Hersek'in kent yapısına yeni değerlerin katıldığı ikinci dönem ise 1883-1914 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dönemine aittir. Bosna Hersek Ulusal Müzesi, Saraybosna Katedrali ve Milli Kütüphane bu dönemde yaptırılan eserlerdir. Üçüncü olarak kent yapısına etki eden dönem ise 1945-1984 sosyalizm zamanlarıdır. Bosna Hersek kent tarihine etki eden bu üç dönem kentsel mekân inşa sürecini oluşturmaktadır.¹³⁷

Bosna Hersek Savaşı'nda yok edilen yapılar; 1948 yılında inşa edilen Ustikolina Cami, 1540 yılında inşa edilen Alaca Camii, Saraybosna'da yer alan Gazi Hüsrev ve Ali Paşa Camileri, 5 bin el yazması eserin yer aldığı Şarkiyat Enstitüsü'ne ait kütüphane, yaklaşık 3 milyon kitabın bulunduğu Saraybosna Üniversitesi Kütüphanesi, klasik dönem Osmanlı-Avusturya/Macaristan mimarisinin Avrupa'daki en iyi örneklerinden sayılan Bosna Ulusal Kütüphane Binası, Mostar Köprüsü, 220 bin ciltlik arşive sahip olan Ulusal Müze, Baş Çarşı, 1848 yılında Rönesans tarzı inşa edilen Milli Tiyatro, 14. Kış Olimpiyatları Müzesi, Bosna-Hersek Tarih Müzesi, Saraybosna Doğu Enstitüsü yer almaktadır¹³⁸. Bu yapılarla birlikte yok edilen belgeler, arşivler ise; Türk ve İslam kültürüne ait eserlerin tapuları, Arapça, Persçe, İbranice ve Slavca 5263 el yazması, Bosna'nın son 500 yıllık tarihini aydınlatacak 7000 belgelik Osmanlı arşivi, 19. yüzyıl el yazmaları ve bundan başka 200 bin belge, doküman, mikrofilm yer almaktadır.¹³⁹

Milli ve üniversite kütüphanelerinin sadece %10'u ve katalog kayıtlarının bulunduğu kasetler kurtarılabildiği. Diğer eserler yok edilmiştir. Yakılan el yazması eserler geri döndürülemediği olsa da gerek Türkiye'den gerek Avrupa'dan birçok ülkeden Bosna Hersek tarihine dair ne kadar eser varsa Bosna Hersek milli kütüphanesine kopyaları veya asılları ulaştırılmıştır. Helsinki Vatandaşlar Asamblesi, merkezi Prag'da bulunan bir insan hakları

¹³⁵ İzzetbegoviç, **a.g.e.**, s.14.

¹³⁶ Murat Gül ve John Dee, "Sarajevo-A City Profile", **Cities**, Sayı. 43, 2015, s.153.

¹³⁷ Emina Karo, "Kente Karşı İşlenen Suçlar Üzerine Bir Çözümleme: Bosna Hersek Örneği", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Doktora Tezi**, 2016, s.146.

¹³⁸ Keser, **a.g.e.**, s.283-284; Karasu, **a.g.e.**, s.58

¹³⁹ **a.g.e.**, s.284

grubudur. Bu grup Bosna Hersek'in Ulusal Kütüphanesi için çağrıda bulundu ve verilecek kitapları toplamak için Avrupa'nın kentlerine alanlar oluşturmuştur. Buna benzer bir diğer çalışma ise Fransa'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye Milli Kütüphanesi'nde Bosna'ya dair bulunan eserlerin listesi çıkartması ve üniversite kütüphanelerinden de aynısının yapılması istendi. Belirlenen listeler ile eserlerin kopyaları hazırlanıp Bosna'nın Ulusal Kütüphanesine gönderilmiştir. Bu şekilde yok edilmek istenilen Bosna Hersek hafızası korunmaya çalışılmıştır.¹⁴⁰

2.3.3. Mostar Köprüsü

Mostar Köprüsü'nün ilk inşaatı, 1586-1567 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgali sırasında yapılmıştır. Mostar köprüsü güvenilmez ahşap bir köprünün yerine geçmiş ve ticaretin hareketlenmesini sağlamıştır. Bu hareket Neretva Nehri etrafındaki kentin konutların artmasının ve ticaretinin büyümesini sağlamıştır.¹⁴¹ Mostar (Köprü Koruyucu) şehri ise adını ve namını, Neretva Nehri kıyılarına katılmak için 1566 yılında inşa edilmiş zarif Osmanlı köprüsünden almaktadır. Mostar'daki görüntüde tarihin izlerini ortaya koymaktadır: İslami minare, Katolik kamp alanı, Ortodoks çan kulesi şeklinde bir silüetten oluşmaktadır.¹⁴²

Mostar köprüsü yıllar içerisinde maddi değerinin yanında manevi bir değer haline de gelmiştir. Hem Müslüman hem Hristiyan halk için birçok anlamı bulunmaktadır. Farklı anlamlar taşımamasından dolayı halk tarafından taşlaşmış bir hilal, gökkuşağı ve kudret kemeri olarak adlandırılmaktadır. Hem Hırvatlar ile Boşnaklar arasında bağlantıyı sağlamaktadır, hem görünüşü bakımından hilale benzemesi Müslümanlar için dini bir sembol haline gelmiştir, hem genç erkeklerin köprüden nehre atlayarak evlenecekleri kişiye cesaretlerini sergiledikleri yer olmuştur. Fakat 9 Kasım 1993 tarihinde bu kadar öneme sahip olan bu köprü Hırvat topçu Milisleri tarafından üç gün boyunca süren ve toplam 54 top atışıyla yıkılmıştır. Bu yıkım üç şekilde değerlendirilmektedir. Mostar köprüsünün yıkılmasına dair

¹⁴⁰ Andras Riedlmayer, "Maziyi Silmek: Bosna-Hersek'teki Kütüphanelerin ve Arşivlerin Tahribi", **Türk Kütüphaneciliği**, Cilt.3, Sayı.9, 1995, s.339.

¹⁴¹ Susan Forde; "The Bridge On The Neretva: Stari Most As A Stage of Memory In Post-Conflict Mostar, Bosnia-Herzegovina", **SAGE Journals**, Sayı.4, Cilt.51, 2016, s.471.

¹⁴² Andres Riedlmayer, **Killing Memory: The Targeting of Bosnia's Cultural Heritage**, www.haverford.edu, (23.05.2017).

yapılan ilk değerlendirme stratejik öneme sahip olmasından dolayı yıkıldığına dair görüşür. İkinci olarak köprünün tarihi ve manevi değerinden dolayı kolektif hafıza mekânlarından biri olmasından dolayı kentkırım amacıyla yıkıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Üçüncü olarak köprünün yıkımı ise ikincil zarar olarak Mostar köprüsünün zarar görmesi şeklinde değerlendirilmektedir.

Savaşlarda genellikle stratejik öneme sahip olan bölgeler kontrol altına alınmak istendiği için ya tahribat yapılmakta ya da askeri kontrol noktaları oluşturulmaktadır. Köprüler askeri nesne olarak kabul edilmekte ve genellikle çatışmalarda hedef alınmaktadır. Bir köprü açıkça belirtildiği üzere iletişim, hareket ve lojistik ağlarında bir bağlantı aracı olmaktadır. Çağdaş savaşta bu tür ağlar, meşru bir askeri eylem nesnesi olarak algılanmaktadır. Yani düşmanı zayıflatmak veya savaşın amaçlarına ulaşmak için rakibin savaş çabasını destekleyen lojistik yapıya saldırmak meşru olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle askeri açıdan gerekli olduğu gerekçesiyle köprünün yıkılması haklı görülebilmektedir.¹⁴³

Mostar köprüsünün bombalanmasına dair bu görüşü desteklemek amacıyla Nisan 1999'da Sırbistan'a yönelik NATO bombardımanının da savaş uçaklarının Novi Sad ve Belgrad'da Danube Nehri üzerindeki köprüleri vurması ve tahrip etmesi üzerine NATO komutanının "Köprüleri özellikle hedef olarak seçtik çünkü köprüler doğrudan ana iletişim hatlarıdır ve Sırp birliklerinin lojistik ihtiyaçları açısından son derece stratejik öneme sahiptir" açıklaması örnek gösterilmektedir. Bu ifadeler köprülerin stratejik öneme sahip olmasından dolayı bombalandığını göstermektedir. Fakat bu açıklama Mostar Köprüsü'nün aynı zamanda manevi değerinin yok sayıldığını göstermektedir.. Yıkılan binaların muhtevası göz önüne alındığında köprünün yıkılmasının da amacı askeri olmaktan daha fazlasını ifade etmektedir.¹⁴⁴

Mostar köprüsünün yıkılmasına dair yapılan bir diğer değerlendirme ise kentkırım uygulandığına dairdir. Mostar köprüsünün inşa edildiği dönemden savaşta yıkıldığı ana kadar halk için bir kolektif hafıza alanlarından biri idi. Savaşta Sırp tarafında Müslüman halka dair değerlerin yok edilme kastı bulunduğundan dolayı yıkımının askeri stratejinin yanında kentkırım amacı taşıdığı da düşünülmektedir. Coward bazı binalarda kentkırım yapılma amacı

¹⁴³ Coward, a.g.e., s.71.

¹⁴⁴ Keser, a.g.e., s.279.

olduğunu ispat etmek için Sırp topçusu Kate Adie ile yaptığı röportaj da otel arkasındaki Ulusal Müzeyi vurması için emir aldığını örnek olarak göstermektedir. Burada, Ulusal müze gibi sivil binaların tahrip edilmesinin ikincil zarar olmadığını askeri personele ait ifadeler ile desteklenmektedir.¹⁴⁵

1992-95 yıllarında Bosna'daki savaşta binaların tahrip edilmesi askeri hareketlerin dolaylı bir sonucu olarak görülebilmektedir. Böyle bir yoruma göre, meşru askeri eylemler sırasında köprüler, camiler ve kiliseler, kamu binaları vb. istemeden imha edilmiş olarak kabul edilmektedir. Bosna'daki kentsel yıkımın ikincil zarar içerdiği fikrinin en basit yorumu, mühimmatların hedeflerini kaybetmelerinin veya meşru hedefe giderken diğer binalara çarpmalarının sonucudur. Askeri gerekliliğin daha kapsamlı tanımı, "savaşın sonucu güvence altına almak için vazgeçilmez olan ve modern yasalara ve savaş kullanımlarına uygun olan yasal önlemler" olmaktadır. Burada dikkat çekilmek istenen husus, kentin ikincil zarar ile kentkırımın oluşturacağı zarara uğrayamayacağıdır. Fakat Bosna'daki kentsel yıkımın hepsinin kentkırım değildir. Aynı zamanda ikincil zarar nedeniyle hasar gören yerlerde bulunmaktadır. Bu savaş sırasında iki yönlü bir yıkım girişimi söz konusu olmuştur.¹⁴⁶

Mostar köprüsünün yıkımı hakkında farklı görüşler mevcut olsa da Bosna Hersek halkı için ne kadar kıymetli bir yapı olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Köprüyle beraber gündeme gelen bir diğer durum ise savaşta su sıkıntısının yaşanmasıdır. Suyu ulaşamayan Mostar halkı su ihtiyacını Neretva nehrinde karşılamaya çalışmıştır.

Bosna Hersek Savaşı'nda yaşanan kentkırım sadece kültürel, dini yapıların ve eserlerin yok edilmesiyle değil, aynı zamanda kentte yaşamının zorlaştırılmasıyla da yapılmıştır. Pazarların bombalanması, elektriklerin kesilmesi, hastanelerin bombalanması ve su tedarik yollarının kullanılmaz hale getirilmesiyle kent yaşanmaz hale getirilmiştir. Bosna Hersek coğrafi konumu nedeniyle sulak bir araziye sahiptir ve birçok su kaynağı bulunmaktadır. Fakat buna rağmen Bosna Hersek halkı susuzlukla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu suyollarına erişiminin engellenmesi üzerine Beachler'in çalışması

¹⁴⁵ Coward, **a.g.e.**, s.73.

¹⁴⁶ Keser, **a.g.e.**, s.278.

bulunmaktadır. Beachler'e göre (1995), Eski Yugoslavya'daki su kaynakları başlıca şu üç yolla bozulmuştur¹⁴⁷:

- *Su tedarik tesislerinin tahrip edilmesi*: Pompa istasyonlarının şebeke ve arıtma tesislerinin kasıtlı bombalanmasını içeren bir rapor hazırlanmıştır. Örneğin; Nisan 1994'te geri çekilen kuvvetler, Gorazde'deki ana su şebekesini tahrip edip ve 20.000 kişiye su ulaşması engellenmiştir. Saraybosna'daki su pompalarının %30'u zaten savaşın başlamasından bir ay sonra kullanılamaz hale gelmiştir.
- *Su kaynaklarının kasıtlı olarak durdurulması*: Su kaynakları karşı tarafın eline geçtiğinde pazarlık aracı olarak kullanılmıştır. Örneğin; Hırvat ve Orta Bosna'daki Müslümanlar arasındaki çatışma sırasında Vares, Vitez ve Zenica vanaları kapatılarak 200.000'in üzerinde kişi yeterli su kaynağından mahrum bırakılmıştır.
- *İşletme ve bakım aksatması*: Savaş nedeniyle su tesisatlarının normal ömrü kısalmış, teknisyenler ve mühendisler gerekli çalışma ve bakımları gerçekleştiremezler. Personelin bu işleri savaş koşulları altında gerçekleştirmesi zor olmaktadır. Gerekli parçalara ve kimyasallara (klor veya alüminyum sülfat gibi) ya ordu hazırlar ya da personel kendisi ulaşmaya çalışmaktadır. Örneğin, Saraybosna'daki sızıntılardan kaynaklanan kayıplar, savaş öncesi uzmanlaşmış bir firma tarafından %40 olarak tespit edilmiştir. O zamandan beri bu kayıp iki katına çıkmıştır. Mostar'da yaklaşık 50.000 kişi Neretva Nehrindeki arıtılmış suyu yarım yıl boyunca kullanmıştır.

Yukarıdaki kategorizasyon ayrıca şunu göstermektedir; mevcut silahlı çatışmalarda su temin yerlerinin sıklıkla hedef alınmasına rağmen kentsel arzlar, iktidara bağımlı olmalarından dolayı dolaylı olarak savaştan etkilenmektedir. Bosna'daki savaş hem Neretva Nehri ile hem de siyasi olarak bölünmüş Mostar'ı, sırasıyla doğu ve batı bölgelerinde yaşayan Bosnalı Hırvatlar ve Müslümanlar oluşturmaktadır. Doğu Mostar Su Temsilciliği Müdürü Mehmed Saria'ya göre: "9 Mayıs 1993'te Hırvatlar tarafından tedarik kesildikten sonra, Doğu Mostar'daki nüfusa 430 günde bir 3-5 litre su verilmiştir. Sonuç olarak birçok kişi suyu

¹⁴⁷ Markus Baechler, "War a Threat to Sustainable Water Supply", **Sustainability of Water and Sanitation Systems - 21st WEDC Conference**, Kampala, Uganda, WEDC, Loughborough University (UK), 1995, s.256

Neretva nehrine inerek oradan tedarik etmektedir. Sadece suya bağı hastalıkların tehlikesine maruz kalmamışlardır, aynı zamanda Batı Mostar'daki keskin nişancıların hedefi haline gelmişlerdir.”¹⁴⁸

Şehrin Doğusundaki su sıkıntılarına gidermek ve geçici bir tedarik yeri oluşturmak için ODA ile AB Görev Kuvvet Mühendisleri arasında ortak bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Mart'tan Eylül 1995'e kadar Mostar'da ODA Acil Mühendislik Birimi (EEU) için çalışan Hardman şunları söylemiştir: “Su kaynağı bir problem değildi. Sorun, düşmanlıklar sona erdikten sonra mümkün olan en kısa sürede mevcut alt yapıyı kullanarak Doğu Mostar'ın tüm nüfusuna temel hizmet seviyelerini sağlamaktı. Suyun kısıtlanmasındaki bir diğer neden ise siyasidir.” İki taraf arasındaki anlaşmazlıklar giderek kontrol edilemez hâl aldığıında Hırvatlar su kaynağı vanalarını kapatarak şehrin Doğu tarafına su gitmesi engellemişlerdir.¹⁴⁹

Aynı zamanda ICRC ile İngiliz Kıızıl Haç (BRCS) arasında iki ana faktörden dolayı, şehrin her iki tarafındaki dağıtım sisteminin onarımıyla ilgili ortak program çok yavaş ilerlemiştir. Birincisi, Müslümanlar ve Hırvatlar arasındaki ateşkes tam olarak çözülememiştir, bu yüzden kolayca yıkılabilecek olan tesislerin onarımına para yatırmada tereddüt yaşanmıştır. İkincisi, bağışçı olarak programa katılan STK'lardan sağlanacak olan nakit akışıyla ilgili sorunlar yaşanmıştır. Hondgson: “BRCRS programı iki yıl devam etmesine ve fiziksel hedeflerinin çoğuna ulaşmasına rağmen, Mostar su sistemlerinin bir araya getirilmesinin nihai amacının beklenen süreden daha uzun sürmüştür. 1995'in ortalarından itibaren çok az ilerleme kat edilmiştir. Bundan dolayı Doğu Mostar sakinleri 24 saatte 22 kere su kesintisi yaşamıştır.”¹⁵⁰

Savaştan etkilenen su sistemlerinin durumu bu şekilde iken, savaş sırasında yıkılan Mostar Köprüsü'nün hem kente kattığı anlam, hem de kentin su ile olan bağıını temsil etmesi bakımından yıkılması çok ses getirmiştir. Savaş sırasında yıkılarak tamamen yok edilen köprü'nün ayaklarına ait taşlar savaş sonrasında çıkartılmış ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok ülke tarafından aslına uygun şekilde 2004 yılında tekrar yaptırılmıştır.¹⁵¹ Mostar köprüsü projesinde birçok kurumun işbirliği içerisinde gerçekleştirilmiştir. Dünya Bankası, UNESCO, UNESCO Uluslararası Uzmanlar Komitesi (ICE), Proje Koordinasyonlar

¹⁴⁸ Özerdem, a.g.e., s.33.

¹⁴⁹ Özerdem, a.g.e., s.36.

¹⁵⁰ Özerdem, a.g.e., s.39.

¹⁵¹ Keser, a.g.e., s.290.

Ünitesi (PCU), IRCICA (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), Mostar Belediyesi, Ağa Han Kültür Vakfı, Dünya Anıtları Fonu Mostar köprüsünün yapımında işbirliği sağlayan kurumlardır.¹⁵² Mostar köprüsünün yapılmasında bağışta bulunan ülkeler Türkiye, İtalya, Hollanda, Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası ve Hırvatistan'dır. Bu ülkeler tarafından Mostar köprüsünün restorasyonu için toplam 7,600,000 \$ bağış yapılmıştır.¹⁵³

2.4. Dayton Antlaşması

Savaşın sonuna gelirken Bosna Hersek'te daimi bir barışın sağlanabilmesi için antlaşmasının imzalanması gerekmektedir. Dayton Antlaşmasına doğru giden süreçte NATO etkin bir rol oynamıştır. Bosna'da savaşın sona ermesine doğru oluşan NATO-Müslümanlar-Hırvatlar birliği ile Sırp birlikleri karşı karşıya gelmişlerdir (Mart-Ekim 1995). Fakat Srebrenitsa'da yaşanan soykırım sonrasında NATO devreye girmiştir. Özellikle 28 Ağustos 1995'de Saraybosna'da bir Pazar yerine düşen Sırp havan topunun 38 kişinin ölümüne ve 85 kişinin yaralanmasına sebep olmasından sonra NATO faaliyete geçmiştir. Bu olaydan sonra NATO "Deliberate Force" operasyonunu gerçekleştirmiştir. NATO'nun verilerine göre bu operasyon ile Sırp birliklerin bütün iletişim ağı çökertilmiştir. Yapılan bu operasyona NATO müttefikleri 16 ülkenin neredeyse hepsi destek vermiştir. Yapılan bu operasyon ile Sırp birlikleri zayıflamış ve barış antlaşması yolunu kabul etmişlerdir.¹⁵⁴ 1 Kasım'da Ohio'da başlayan görüşmelerde Aliya İzzetbegoviç anlaşmayı bir şartla imzalayacağını belirtmiştir. Bu şart ise ABD'nin Bosnalı güçleri silahlandırıp eğitimlerini üstelenmesine dair olmuştur.¹⁵⁵

Bosna Hersek'te güvenli bölge olarak atfedilen Jepa'nın da bombalanmasından sonra ABD harekete geçmiştir. Bosna'ya uygulanan silah ambargosunun tek taraflı kaldırılması kararı ABD Senatosu tarafından alınmıştır. Güvenli bölgelerin güvenliğinin sağlanamaması ise BM İnsan Hakları Komisyonu Başkanı Mazowiecki'nin istifa etmesi ile protesto edilmiştir. Üç ayrı grupta yapılan görüşmeler sonucunda bir anlaşma yapılması taraflarca

¹⁵² Halide Sert, "Mostar Köprüsü/Bosna Hersek", **ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrikaları Çalışma Kongresi Bildiriler Kitabı**, 10-15 Eylül 2007 Ankara, Tarih ve Medeniyetler Tarihi, Cilt.6, Ankara, 2012, s.2742.

¹⁵³ www.whc.unesco.org, (08.12.2020).

¹⁵⁴ Hendrickson, **a.g.e. s.**

¹⁵⁵ Dalan, **a.g.e.**, s.98.

kabul edilmiştir. Bu kararlara rağmen NATO hava harekâtı 12 Eylül'e kadar devam etmiştir.¹⁵⁶

NATO operasyonlarının sona ermesinden sonra 1 Kasım 1995'te ABD'nin Ohio eyaleti Dayton şehrinde başlayan ve üç hafta süren görüşmelerden sonra 21 Kasım 1995'te Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç, Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tuğman ve Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Başkanı Slobon Miloseviç, 14 Aralık 1995'te Paris'te son imzaları atmak üzere Bosna-Hersek Cumhuriyeti için nihai barış anlaşması olan Dayton Antlaşmasını imzalamışlardır. İmza törenin Aliya İzzetbegoviç, “Adil bir anlaşma olmayabilir ama süren bir savaştan daha iyidir. Mevcut durumla ve mevcut dünyayla daha iyi bir barış mümkün değil” demiştir. Dayton Antlaşması genel hatlarıyla şu şekildedir; “Her etnisitenin siyasi ve ekonomik yapılanması birbirinden farklıdır. Bosna-Hersek Cumhuriyeti, Hırvatistan Cumhuriyeti ve Yugoslav Federal Cumhuriyeti'nin yanı sıra AB, Fransa, Federal Almaya, Rusya Federasyonu, İngiltere ve ABD temsilcilerinin de olarak imzaladıkları Dayton Barış Antlaşması; biri askeri bir de sivil olmak üzere iki alanda düzenlemeler içeren bir ana metin ile 11 Ek maddeden oluşmaktadır.”¹⁵⁷

Bu anlaşma sonucunda Çokuluslu Askeri Uygulama Gücü (IFOR) oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca anlaşmada, “Genel Çatı Antlaşması” olarak askeri düzenlemelerden insan haklarına, uygulama işlemlerinden seçimlere ve Bosna-Hersek anayasasına kadar birçok konu yer almıştır. Barış Planı ile¹⁵⁸;

- Bosna-Hersek Cumhuriyeti, uluslararası tanınmış sınırlar içerisinde egemen bir devlet olacaktır.
- Bosna-Hersek Cumhuriyeti, Bosna-Hersek Federasyonu (Müslüman-Hırvat) ve Sırp Cumhuriyetinden oluşacaktır.
- Merkezi Hükümet dış politika, dış ticaret, gümrükler, para politikası, uluslararası hukuk uygulaması, iletişim, ulaşım ve hava trafik kontrolünden sorumlu olacak, diğer merkezi organları, anayasa mahkemesi ve merkez bankası olacaktır.

¹⁵⁶ Naniç, **a.g.e.**, s.66.

¹⁵⁷ Dalar, **a.g.e.**, s.100.

¹⁵⁸ Harun Bodur, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.951.

- Bosna-Hersek topraklarında serbest dolaşım isteyen mültecilerin geri dönmeleri ve 6 ile 9 ay arasında uluslararası gözetim altında yapılacak seçimlerde ait oldukları yerde oy kullanmaları sağlanacaktır.
- Saraybosna bölünmeyecek, Müslüman-Hırvat federasyonu topraklarında kalacak ve birleşik başkent konumunda olacaktır.
- Saraybosna çevresinde Sırpların elinde bulunan Grbavica, İliça, Hacici, Yogosca, İlijas banliyöleri ve havaalanı merkezi hükümete devredilecektir.
- İki tarafın ağır silah oranı 2'ye 1 olacaktır.

IFOR¹⁵⁹ 16 Aralık 1995'te Joint Endeavour adlı operasyonla göreve başlamıştır ve Dayton Antlaşması'nı takip eden süre içinde barışa geçişte rol üstlenmiştir. 20 Aralık 1996'da ise IFOR yerini istikrarın sağlanabilmesi için İstikrar Gücü olan SFOR'a bırakmıştır.

Dayton antlaşmasından sonra her ne kadar yeni bir anayasa yapılması istense de etnik ve siyasi ayrılıklar buna izin vermemiştir. Bosna-Hersek 10 kantondan oluşmakta ve bunlar adem-i merkezîyetçi bir yapıda bulunmaktadır. Anayasal yapı ise merkezi Sırp Cumhuriyeti ve Bosna-Hersek'in bu yapısı ile oluşturulmaya çalışılmıştır. Dikkat çeken husus ise devlet seviyesinde bir, entiteler seviyesinde ikişer, özerk bölge için bir, 10 kanton için birer olmak üzere 3,5 milyon nüfusa sahip olan Bosna-Hersek için 13 tane anayasa söz konusu olmaktadır. Anlaşma gereği sağlanması gereken siyasi otorite bu çeşitlilik nedeniyle sağlanamayacaktır. Anlaşmadan sonra oluşturulan bu 13 farklı anayasanın zamanla tutarsızlıklara, belirsizliklere ve kurumsal tikanıklara neden olması ise asıl sorunu teşkil etmektedir.¹⁶⁰

Bölüm Özeti

Bu bölümde Bosna Hersek'in multi etnik yapısının anlaşılabilmesi için etkin olan üç etnik gruptan bahsedilmiştir. Savaşa giden sürecin anlaşılabilmesi için Yugoslavya'nın parçalanma süreci ele alınmıştır. Yugoslavya'nın çöküşünden sonra Bosna Hersek'in

¹⁵⁹ IFOR'a katkıda bulunan 14 Barış İçin Ortaklık (BİO) ülkesi; Arnavutluk, Avusturya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Finlandiya, İsveç, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Rusya ve Ukrayna idi.

¹⁶⁰ Dalar, **a.g.e.**, s.100.

bağımsızlık mücadelesi ile başlayan Bosna Hersek Savaşı anlatılmıştır. Savaş sırasında kentkırım ve soykırım suçları işlenmiştir ve bu suçlar örnekleriyle aktarılmıştır. Kentkırım için önemli bir örnek olan Mostar köprüsü ayrı bir başlık altında anlatılmıştır. Srebrenitsa'da yaşanan soykırım sonrasında NATO'nun aracı olmasıyla ise barış süreci başlamıştır. Barışın sağlandığı Dayton Antlaşması maddeleriyle verilmiştir.

3.BÖLÜM

BOSNA-HERSEK SAVAŞI HAKKINDA YAPILAN BELLEGESELLERİN İÇERİK ANALİZİ

Bosna Hersek'te yaşanan savaş, özellikle soykırımın yaşanmasından dolayı bütün dünyanın ilgisini çekmiştir. Savaşta yaşananlar görsel olarak kayıt edilmiştir ve aynı zamanda birçok tanığı bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yükselişe geçen belgesel sinemacılığı Bosna Hersek Savaşının etkili anlatım yöntemlerinden birisi olmuştur. Savaş hakkında birçok ülkede, dilde ve farklı görüşlerde yüzlerce belgesel film çekilmiştir. Bu belgesellerin temaları farklılıklar gösterse de temelde amaçları savaşta yaşananları aktarabilmektir. Bu çalışmada ise ulusal ve uluslararası alanda Bosna Hersek Savaşı hakkında yayınlanan belgeseller incelenmiştir.

3.1. Belgeselin Tanımı, Kapsamı ve Gelişimi

Belgesel, İngilizcede "documentary" olarak kullanılırken Türkçeye "belge filmi" veya "belge sinemacılığı" olarak çevrilmiştir. "Documentary" kavramını ilk kez Grierson, Flaherty'nin *Moana* (1926) filmi hakkında yaptığı eleştiride kullanmıştır. Belgesel kavramı Türkiye'de ise ilk 1975 yılında yayımlanan Gerçek Sinema dergisinde kullanıldığı görülmektedir. Belgesel sinemacılığın ilk olarak hayata geçiren Lumiere kardeşler kabul edilmektedir. Türkiye'de ise İlk belgeselci olarak Fuat Uzkınay'dır.¹⁶¹ Dünya da ve Türkiye'de belgesel filmin ilk adımları bu şekli ile var olmuştur.

Belgesel filmin ise yazın alanında yapılan tanımları farklılık göstermektedir. Literatürde geçen belgesel film tanımlarından biri şu şekildedir, "insan tarihine dair kayda alınması gereken anlarını korumanın yöntemlerini içermektedir." Belgesel film başka bir anlamda değerlendirildiğinde ise geçmişine karşı özlem duyan bireyin özlemini gidermek için, geçmiş ile gelecek arasında bağ kurulmasının sağlanmasında kullanılan ve daha sanatsal bir şekilde anların kameraya alınmasıdır. Belgesel filmlerde görüntüler sadece bir saniyede geçer fakat aktarmak istediği anlamlar çok fazladır ve insanların yaşantılarından önemli anları

¹⁶¹ Hakan Erkılıç, "Türkiye'de Belgesel Sinema Literatürü Üzerine: Belge Film'den Belgelele", **Sinecine Kitaplığı**, Cilt.2, Sayı.6, 2015, s.109.

ile ilgili görüntüler verilmektedir. Belgesel film tanımlardan bir diğeri ise “bir konu üzerine sanatçı düşünceleri” şeklindedir. Bu tanımların yanında John Grierson bir belgesel filmi ele alırken üç özelliğinin bulunduğunu söylemektedir. İlk özelliği, belgesel filmler gerçek dünyaya açılan bir kapıdır. İkinci özelliği ise, belgesel filmin yapımcısının imge gücünün kuvvetli olması gerekmektedir. Üçüncü özellik ise anlatılacak öykünün veya materyallerin gerçek konulardan seçilmiş olması gerekmektedir.¹⁶²

Belgeseller hayatın içindedirler, gerçektirler. Budan dolayı görseldeki her şey gerçek olmak durumundadır. Belgesellerin ilkeleri gerçek insanların, gerçek mekânların kullanılması ve bir senaryosunun olmamasıdır. Ayrıca gerçek olayların, yaşandığı zamanda kayda alınmasıdır. Belgesel filmlerin birçok çeşidi bulunmaktadır fakat çalışmanın kapsadığı iki tür ele alınacaktır. Savaş propagandası belgeselleri ve savaş suçları üzerine belgesellerdir.¹⁶³

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanya’sında güçlerini tüm dünyaya göstermek istemelerinden dolayı askeri harekâtlarını kameraya almaları savaş propagandası amacıyla yapılan belgeseller adına öncü olduğu söylenmektedir. Britanya ise İkinci Dünya Savaşından sonra belgesellere önem vermeye başlamıştır. Almanya’dan sonra Sovyetlerin savaşlardaki gücünü göstermek için de belgesellerini yaptırdığı bilinmektedir. Belgesel çekimlerin gerçekleşmesi için bu dönemlerde kurulan birçok yeni belgesel film firmaları olmuştur. Savaşlarla birlikte belgesel film çekimlerinde bir artış olmasının yanında saygınlık kazanılmasını da sağlamıştır. Savaş sırasında artan belgesel film çekimleri savaş bittikten sonra bir boşluğun doğmasına sebep olmuştur ve dikkatler ise savaş sırasında işlenen suçların açığa çıkarılmasına kaymıştır.¹⁶⁴ Özellikle savaş sırasında toplama kaplarında yapılan işkenceler ele alınmıştır.

İkinci Dünya Savaşı belgesel filmler için bir yükselişe geçiş zamanı olmasından dolayı savaş suçlarına dair çekilen ilk belgesellerde o döneme aittir. Özellikle sadece o dönemde yaşananlar değil de savaş bittikten sonra arda kalan şahit yapıların görüntülerinin de kullanılması olayın aktarımının daha çarpıcı olmasını sağlamıştır.¹⁶⁵ Bu tür belgesellerin çekimi elbette İkinci Dünya Savaşı ile sınırlı kalmamıştır. Çalışmanın konusu olan Bosna

¹⁶² Sedat Cerci, “Belgesel Film ve Zaman İlişkisi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı.29, 2012, ss.2-7.

¹⁶³ Nihan Gider, “Yapısal Özellikleri Açısından Belgesel Sinema”, www.marmara.edu.tr, 2007, s.137.

¹⁶⁴ Şermin Tağ, “Belgesel Sinema ve Türleri”, Anadolu Üniversitesi, *Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir, 2003, ss.73-76.

¹⁶⁵ Tağ, *a.g.e.*, ss.76-77.

Hersek Savaşı hakkında da bu nitelikte çekilmiş belgeseller bulunmaktadır. Özellikle National Geography'nin yayınladığı Riddles of The Dead Savage Evidence belgeseli bir savaş suçu olan soykırımın ispatı için yapılan çalışmaları aktaran bir belgesel filmidir. Aynı zamanda birçok Bosna Savaşı'nı anlatan belgeselde savaş sırasında işlenen suçlara değinilmiş, görüntüler verilmiş, röportajlar yapılmıştır.

Belgesel filmlerde kullanılan görsel malzemeler ve aynı zamanda olaylara tanık olmuş kişilerle yapılan röportajlar toplum tarafından güvenilir kaynak olarak görülmektedir. Belgesel filmlerin en önemli özellikleri çağının tanıkları olmasıdır. Aynı zamanda belgesel film kendine has dil, amaç ve yapı barındırmaktadır. Birchall, savaşların boyutlarını aktarmasıyla bilinen belgeselin faydasını şu şekilde anlatmaktadır; savaş, taciz ve işkence gibi tatsız konularla anılan belgesel filmler gerçekleri anlatmalarından dolayı bir adalet ve uzlaşma çağrısı yapmış ve siyasi ya da etik değerlerin temelinde oluşturmuştur.¹⁶⁶

3.2. Amaç

Yazında yer bulan kentkırım kavramının bir suç olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu çalışmalar kentte yaşanan yıkımın savaşın bir süreci olmasından daha fazlasını ifade ettiğini belirtmektedir. Bundan dolayı kente karşı işlenen bu suçun ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle Bosna Hersek Savaşı kentkırım kavramının çerçevesinin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. “Son yıllarda literatürde önemli bir yere sahip olan kentkırım kavramı Bosna Hersek Savaşı hakkında yayınlanan belgesellerde yer bulabilmiş midir?” sorusu bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu soru doğrultusunda çalışmanın amaçları oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın amacı, ulusal ve uluslararası alanlarda yayımlanan Bosna-Hersek Savaşı hakkında yapılan belgesellerde kentin savaş sırasında gördüğü yıkıma ne ölçüde yer verdikleri ve olayların kentkırım bağlamında yorumlanıp yorumlanmadığı, yorumlanıyorsa nasıl yorumlandığına dair içerik analizinin yapılmasıdır. Ayrıca çalışmada belgesel filmlerde kentkırım kavramı doğrudan kullanılmamışsa da kentkırım yaptığına dair verilerin bulunup bulunmadığı da değerlendirilmektedir. Belgesellerde kullanılan görseller ve sembollerden

¹⁶⁶ Özlem Arda, “Belgesel Filmde Yeni Yaklaşımların IDFA DOCLAB 2010-2015 Belgesel Film Örneklemini Üzerinden Yapısal ve Kullanım Özelliklerine Göre İçerik Analizi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı.48., 2015, ss.2-3.

elde edilen veriler ışığında bir içerik analizi yapılmaktadır. Özellikle kentkırım açısından anlam taşıyan dini, etnik yapı ve eserlerin belgesellerde, Bosna Hersek'i ve savaşın boyutunu anlatmada ne derece kullanıldığı da araştırma kapsamına alınmaktadır. Bu çalışmada objektifliğin sağlanması açısından savaşın her iki grubun bakış açıları doğrultusunda çekilen belgesellere yer verilmiştir. Yani, hem Sırp'ların gözünden hem de Bosnalı Müslümanların gözünden savaşın anlatıldığı belgesellere yer verilmiştir.

Ayrıca belgesellerde bir savaşın anlatımının sadece insanlar boyutunun değil kent boyutunun anlatılması gerektiği, kentkırım kavramının da bir belgesel konusunu oluşturabilecek önemde olduğunu gösterebilmek bu çalışmanın amaçlarından birini oluşturmaktadır.

3.3. Yöntem

Çalışmanın amacı doğrultusunda istenilen verilere ulaşmak için bir takım araştırma yöntemleri kullanılmaktadır. Bu çalışmada araştırmanın teması gereği nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı ve algıların, olayların doğal ortamında reel ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasına dair işlenen süreçtir. Nitel araştırma hakkında yapılan bir diğer tanım, disiplinleri ayrı ayrı değerlendirmekten ziyade bir bütün şeklinde düşünerek, araştırma probleminin üzerine yoğunlaşmalı ve araştırma problemini yorumlayarak inceleme yöntemini benimsemelidir. Nitel araştırma yöntemlerinde genellikle üç yol kullanılmaktadır, görüşme, gözlem ve yazılı materyallerin incelenmesidir. Bu çalışma da gözlem yolu seçilmiştir.¹⁶⁷

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmaktadır. İçerik analizinin birçok tanımı bulunmaktadır. Yapılan tanımlardan biri şu şekildedir; “içerik analizi yöntemi, ele alınan belgelerin sistematik ve tarafsız bir şekilde incelenmesini sağlar”. Bir diğer içerik analizi tanımı ise, “incelenen şeylerdeki işaretlerin belirlenip sınıflandırılması ve belirlenen işaretlerin içerdiği yargıların tespit edilebilmesi için açık bir şekilde formüle edilmiş kurallar doğrultusunda araştırmacının ortaya koyduğu yargıların bilimsel bir rapor olarak değerlendirilmesidir” şeklinde yapılmaktadır. Daha birçok tanım yapılmaktadır fakat

¹⁶⁷ Zeki Karataş, “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”, **Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi**, Cilt.1, Sayı.1, 2015, s.63.

ortak iki özellikleri bulunmaktadır. Bu ortak özellikler “sistematik” ve “tarafsız” olması yönündedir.¹⁶⁸ Çalışma, nitel bir içerik analizi çerçevesinde belgesellerin eleştirel okumalarına dayanmaktadır.

3.4. Örneklem ve Kapsam

Bosna Hersek Savaşı hakkında dünya genelinde yayınlanan birçok belgesel bulunmaktadır. Bu belgesellerin temaları değişmektedir. Farklı bakış açıları ile Bosna Hersek Savaşı değerlendirilmiştir. Bu çalışmada analiz edilecek olan belgeseller sadece İngilizce ve Türkçe dillerinde yayınlanan belgeseller arasından seçilmiştir. Araştırma da yer alacak belgesellerin seçimin de kente dair değerlere yer veriyor olunmasına dikkat edilmiştir. Bundan dolayı yapılan değerlendirme sonucunda 12 belgeselin incelenmesine karar verilmiştir. Bu belgesellerin tamamı 7 tanesi “savaş” belgesellerinden, 2 tanesi “biyografi” belgeselleri, 2 tanesi “araştırma” belgeseli ve 1 tanesi de “siyasi” belgeselden oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemini 9 tane yabancı yapım ve 3 tane de yerli yapım belgeseli kapsamaktadır.

3.4.1. Belgeseller ve Temaları

Bu çalışmada belgesellerin sıralaması yayınlandığı yıla göre yapılmıştır. Belgesellerin yayınlandığı yıl, türü ve hangi dilde ve kanalda yayınlandığı Tablo 1’de yer almaktadır. Belgesellerin ana temaları doğrultusunda içerikleri hakkında kısa bir tanımlama yapılacaktır.

Tablo 1: Bosna Hersek Savaşı ile ilgili yayınlanan belgeseller hakkında genel bilgiler¹⁶⁹

Yayınlandığı Tarih	Belgeselin Adı	Belgeselin Türü	Yayınlandığı Kanal/Dili
1993	The Unforgiving	Savaş Belgeseli	İngilizce
1993	Bill Tribe Story “A Sarajevo”	Biyografi Belgeseli	Channel 4/İngilizce
2003	Back to Bosnia	Biyografi Belgeseli	1091 Tv/İngilizce
2003	Riddles of The Dead Savage	Araştırma Belgeseli	Natgeo/İngilizce

¹⁶⁸ Abdullah Koçak ve Özgür Arun, “İçerik Analizi Çalışmalarından Örneklem Sorunu”, **Selçuk İletişim**, Cilt. 4, Sayı. 3, 2006, s.22.

¹⁶⁹ Çalışmada kullanılan belgesellerin ulaşım adresleri Ek 1’de bulunmaktadır.

	Evidence		
2004	Bridge of Mostar	Araştırma Belgeseli	NatGeo/İngilizce
2009	Srebrenica A Town Betrayed	Savaş Belgeseli	CNN/İngilizce-Sırpça
2011	Dünden Yarına: Bosna	Siyasi Belgesel	Kanal a/ Türkçe
2012	The Defense of Bosnia	Savaş Belgeseli	İngilizce
2012	The War in Mostar, Bosnia	Savaş Belgeseli	BBC/İngilizce
2016	Kanlı Bayram	Savaş Belgeseli	TVNET/Türkçe
2018	Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Savaş Belgeseli	DW Documantary/İngilizce
2019	Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Savaş Belgeseli	Türkçe

- **The Unforgiving:** Bu belgeselde Sırp askerleri ve kendilerine eziyet edildiğini söyleyen Sırp'ların röportajları yer almaktadır. Savaş suçlusu olduğu söylenen bir Bosna Ordusu askerinin Sırp bir çocuğun ölümüyle ilişkisi olabileceğini düşünen ailesinin çocuklarının mezarını bulmak için çıktığı yolculuğu anlatmaktadır. Bu yolculuk boyunca Sırp annenin Bosnalı Müslümanlara olan öfkesine dair konuşmalar ve fiiller yer almaktadır. Yapılan röportajlar ile de savaşın tek suçlu bir tarafın olmadığı kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

- **Bill Tribe Story “A Sarajevo”:** Belgesel kendi yolculuğuna çıkan Bill ve Bill'in Bosna'da yaşayan dostlarına ulaştığı süreci anlatmaktadır. Sosyal medya platformu Youtube'a 1 Haziran 2020 tarihinde yüklenmiş olan bu videoda o gösterimden görüntülerde bulunmaktadır. Bu belgeseli yıllar sonra yayınlayan torunu şu açıklama ile yayınlamıştır: *“5 Nisan 1992'de, ilan edilen Sırp Cumhuriyeti'ni Sırp Cumhuriyeti Ordusu ve Yugoslav Ulusal Ordusu (JNA) ile birlikte 29 Şubat 1996'ya kadar yaklaşık dört yıl süren Saraybosna şehrinde bir kuşatma başlattı. 1992 ile 1993 yılları arasındaki kış aylarında, büyükbabam Bill Tribe, savaş hakkında belgesel yapmak ve özellikle Saraybosna sakinlerini ve ailemi nasıl etkilediğini öğrenmek için Kanal 4 (İngiltere) film ekibi ile kuşatılmış şehre gitti. Saraybosna Günlüğü, büyükbabamın Bosna-Hersek'teki 1992-1995 savaşı sırasında Saraybosna'da gerçekleştirdiği vahşetler hakkında filme alınan bir belgesel. Kesinlikle izlemeye değer ve Saraybosna'nın savaş sırasında umutsuz durumunu ve durdurulamaz ruhunu*

kapsıyor. Tarih ilgisiz olsa bile, eminim bunu ilginç bulacaksınız. Film aslında oldukça kişisel ve o zamanlar ailemin durumunu anlatıyor ve o sırada diğer uluslar tarafından hangi korkuların görmezden gelindiğini gerçekten vurguluyor. 1993'te Bill ve film ekibinin ülke dışından geri döndüğünde yaşananlara dair (Vedran Smailović ile röportaj ve babamın çabalarının mutlu bir sonu da dahil olmak üzere yaklaşık 25 dakikalık ekstra görüntüler içeren güncellenmiş bir belgesel var) görüntüler bulunmaktadır. ... Burada öğrenilecek dersler olduğuna inanıyorum ve kelime (urbicide) de yayılmalıdır... ”

- **Back to Bosnia:** Bu belgesel filminde ise savaş sırasında Bosna Hersek'ten ayrılmak zorunda kalan ve savaştan sonra ülkesine dönen bir ailenin günlerini anlatmaktadır. Ana karakter ve belgeselin yönetmeni olan Sabina Vajraca'nın dilinden onun hayatına dair anılar aktarılmaktadır. Bu aktarımda özellikle savaştan önce kendi hayatlarında izler bırakan yerlerin, mekânların savaş sonrasında kalan enkazlarıyla yüzleşmeleri çalışma açısından önemli hâle gelmektedir.

- **Riddles of The Dead Savage Evidence:** Bir National Geographic belgeseli olmakla birlikte yapılan kazı çalışmaları ile defnedilen toplu mezarlar keşfedilmektedir. Keşfedilen mezarlar üzerinde yapılan çalışmalar sayesinde Bosna'da soykırım yapıldığını BM Mahkemesinde kabul edilmesini sağlamışlardır. Soykırım teması içeriyor olması ve kentkırımla benzer noktası olan “dini ve etnik değerlere ait öğelerin yok edilmesi”ni ispatlayan bir çalışma olması açısından önemlidir.

- **Bridge of Mostar:** National Geographic'te yayınlanan ve savaş sırasında yıkılmış olan Mostar Köprüsünün Türk bir firma tarafından tekrardan aslına uygun bir şekilde yapılması anlatılmaktadır. Bu yapım aşaması anlatılırken Mostar Köprüsünün de şehir için ne denli önemli olduğu hem tarihsel hem de kültürel değeri açısından önemine yer verilmektedir. Burada savaş sırasında köprünün asıl hedef haline geldiği ve saatler süren bombardımanla yıkıldığı vurgulanmaktadır. Belgesel de Mostar köprüsünün bir tarihi eser olmasının yanında halk için manevi bir değeri olduğu da vurgulanmaktadır.

- **Srebrenica A Town Betrayed:** Temmuz 1995'de Bosna'nın Srebrenitsa kasabası hakkındaki gerçekliğin belgesel filmi ve Bosna-Hersek'teki iç savaş sırasında Saraybosna'daki Sırpların kaderi anlatılmaktadır (1192-1995). Film Norveçli

yönetmenler tarafından yapılır ve ilk kez 2011 yılının yazında İsveç ve Norveç'te gösterilmiştir. Filmin dili İngilizce ve Sırpçadır. Belgesel de bir takım görüşmeler yapılarak savaş ve barış süreci anlatılmaktadır. Bu görüşmelerin genelinde savaşta asker, gazeteci ve politikacı olan kişiler bulunmakla birlikte NATO'nun birliktişileri de yer almaktadır.

- **Dünden Yarına: Bosna:** Bu belgeselin bir savaş belgeseli olmasının yanında siyasi bir temel de içermektedir. Belgeselin ilk 12 dakikasında Yugoslavya'nın dağılışı ve savaşa zemin hazırlayan süreç anlatılmaktadır. Genel itibariyle Sırpların Boşnaklara yaptığı eziyetler ve temelinde yatan milliyetçilikten bahsedilmektedir. Bu belgesel Kanal a'da yayınlanmakta olan bir programın Bosna-Hersek Savaşı hakkında açtığı dosyadan oluşmaktadır.

- **The Defence of Bosnia:** Bir savaş belgeseli ve Bosnalı yönetmen (Nedim Duheric) tarafından çekilmiştir ve savaş sırasında Bosnalı Müslümanların durumlarından ve şehrin uğradığı tahribattan bahsetmektedir. Belgeselin başında savaşa gelen süreçten kısaca bahsedilmektedir. Bosnalı Müslüman askerlerin cephedeki durumlarına ve şartlarına dair görüntüler ve bilgiler verilmektedir. Şehir içerisinde yıkılan mabetler ve Müslümanlara ait yıkılan evlere dair görüntüler verilmesi ile birlikte Mostar köprüsünden bahsedilmektedir. Belgesel Bosnalı Müslümanların gözünden savaşa bakışı anlatmaktadır.

- **The War In Mostar, Bosnia:** BBC tarafından yayınlanan belgeselde ise savaş sırasında Mostar kentinin verdiği mücadele anlatılmaktadır. Savaş anında çekilen görüntüler ile Mostar kent sakinlerinin savaş sırasında yaşadığı sıkıntılar gösterilmektedir. Şehirde yaşamının zorlaştırıldığı, elektrik ve suyun bulunmadığı, hastanelere ulaşımında bombalanma riskinin bulunduğu bu durumlarda insanların verdikleri mücadele gösterilmektedir. Belgesel de halk tarafından kullanılan Mostar Köprüsü'nün kasıtlı olarak bombalandığına dair görüntüler ile şehrin insanları için manevi olarak pek kıymeti bulunan bu yapının yok edilmesinin amaçlandığı gösterilmektedir.

- **Kanlı Bayram:** TV Net tarafından yayınlanan bu belgesel filmi Bosna-Hersek Savaşında yaşanan katliamlara ve Bosnalı Müslümanların savaş sırasında yaşadıkları sıkıntılara yer vermektedir. Belgeselin başında savaşa uzanan sürecin siyasi ayağı

anlatılmaktadır. Aynı zamanda belgesel filmin başlangıcında anahtar sözcükler başlığı altında “Sırp, Boşnak, General Karremans, Radko Miladiç, Hasan Nuhanoviç, Srebrenitsa, Soykırım” kelimelerine yer verilmiştir. Bu kelimeler aslında belgesel filmin teması hakkında bilgi vermektedir. Yaşanan katliamların temelinde etnik kimlik farklılığının yattığı belirtilmiştir. Boşnaklar gözünden savaşa bakılmış ve yaşanan soykırımın boyutuna vurgu yapılmıştır. Özellikle Potaçari Toplama Kampı’na ait aktarılan kayıtlar soykırımı kanıtlamaktadır. Soykırımdan dolayı yargılanan savaş suçluların itirafları ise Bosna Hersek Savaşında asıl amacın ne olduğunu göstermektedir. Burada Müslümanlara karşı yapılan bu katliamlara BM tarafından nasıl sessiz kalındığına da yer verilmiştir.

- **Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country:** Bu belgesel filmi DW Documentary tarafından yayınlanmıştır. Belgeselin temelinde değinilen nokta ise savaştan önce bir arada yaşan farklı etnik kimliklere sahip bireylerin savaştan sonrada bir arada eski günlerindeki gibi birlik içerisinde yaşayıp yaşayamayacağına dair bir araştırmadır. Bu belgesel film de farklı etnik kimliğe ve farklı dine sahip iki bireyin evliliği üzerinden konu işlenmektedir. Travnik’te iki farklı din üzerine eğitim veren okulu ayıran tek bir çit bulunmaktadır. Bu okul ile evlilik arasında ilişki kurulmaktadır. Tek bir duvarın ayırdığı bu okulda bir tarafta Hristiyan öğrenciler eğitim görürken diğer tarafta Müslüman öğrenciler eğitim görmektedir. Savaş sonrasındaki hayata dair belgeseldir. Farklı dinlerdeki bu öğrencilere gösterilen tarih dersine yer verilirken öğrenilenler doğrultusunda gençlerin fikirlerinin ne yönde olduğu sorgulanmıştır.

- **Savaşın İzleri/Bosna Savaşı:** Youtube sosyal video paylaşım ağında yayınlanan bu belgesel de savaş sırasında zarar gören binalar, savaş sırasında yapılan katliamlar ve esir kampı olarak kullanılan yerler hakkında bilgi verilirken Bosnalı Müslümanların savaşta uğradığı zulümleri anlatmaktadır. Savaşın Bosnalı Müslümanlar üzerinde bıraktığı tesire yer verilmiştir. Bu belgesel de de savaşa Bosnalı Müslümanların gözünden bakılmıştır. Turistik bir gezi yapıldığında ülke genelinde savaşa dair nelerle karşılaşılabileceğini göstermektedir.

3.5. Bosna Hersek Savaşı Hakkında Yayınlanan Belgesellerin İçerik Analizi

Bu kısımda Bosna Hersek savaşı hakkında yayınlanan belgesellerde kullanılan görseller ve aktarılan metinlerin içeriğinin analizi yapılacaktır. Belgesellerin analizi farklı başlıklar altında değerlendirilecektir. Bu başlıklar; belgesellerde etnik gruplar için kullanılan adlandırmalar ve imgeler, belgesellerde kullanılan işitsel ve görsel imgeler, belgesellerde kullanılan dini/etnik yapılar, belgesellerde kentkırımı ve soykırımı yapılan vurgudan oluşmaktadır. Kentkırım kavramının kullanılma durumuna, eğer kullanılmıyorsa Bosna Hersek'te kentkırımın yaşandığını destekleyen imgeler, görseller, röportajlar ve anlatımların var olup olmadığı analiz edilecektir.

3.5.1. Belgesellerde Etnik Gruplar İçin Kullanılan Adlandırma ve İmgeler

Bosna Hersek geçmişten günümüze kadar birçok medeniyete ve dine ev sahipliği yapmıştır. Yüzyıllardır topraklarında farklı dinlerden ve milletlerden insanları barındırmaktadır. Bu farklılık halk tarafından yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilse de aynı zamanda savaşların nedenlerinden biri olmuştur. Bundan dolayı Bosna Hersek'te yaşanan etnik ve dini grupların belgesellerde nasıl adlandırıldığı aslında o grubun hangi değeriyle ön planda tutulduğunu göstermektedir.

Belgesellerde üç etnik grubunda nasıl ifade edildiği önemlidir. Bosna-Hersek'te bahsedilen üç etnik grup Hırvatlar, Sırlar ve Bosnalı Müslümanlardır. İncelenen belgesellerin çoğunluğunda Boşnak ve Müslüman olanlara sadece Müslüman olarak adlandırma yapılmıştır. Belgesellerin kullandığı adlandırmalara Tablo 2'de yer verilmektedir.

Tablo 2: Bosna Hersek Savaşı hakkında yayınlanan belgesellerde üç etnik grup için kullanılan adlandırmalar

Belgeselin Adı	Üç Etnik Grubun Belgeselde Adlandırılması
The Unforgiving	Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar
Bill Tribe Story "A Sarajevo"	Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar
Back to Bosnia	Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar
Riddles of The Dead Savage Evidence	Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar
Bridge of Mostar	Sırlar, Hırvat Hıristiyanlar ve Bosnalı Müslümanlar

Srebrenica A Town Betrayed	Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar
The Defense of Bosnia	Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar
The War in Mostar, Bosnia	Müslümanlar
Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Bosnalı Sırlar, Bosnalı Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar
Dünden Yarına: Bosna	Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklar
Kanlı Bayram	Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklar
Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Sırlar (veya Çetnikler), Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar

Türkiye’de ve yabancı kaynaklı belgesellerdeki bu farklı kavramlaştırma yabancı kaynaklı belgesellerde Bosna Hersek resmi belgelerinde 1961’den beri Bosnalı Müslümanlar için sadece “Müslüman”¹⁷⁰ ibaresinin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Fakat Türkiye yapımı belgesellerde dini kimlikleri yanında “Bosnalı” ibaresi kullanılmakta veya “Boşnak” adlandırması yapılmaktadır. Çünkü Türk yapımlarda Bosnalı Müslümanların İslamiyet’e geçmeden önceki kimliklerine de vurgu yapmak istenmektedirler. Çünkü Bosnalı Müslümanlar İslam’dan sonra ortaya çıkmış bir ulus değil daha eskiye dayanan bir tarihi bulunan medeniyettir.

Ulusal kimliklere dair adlandırmalar belgeselleri yayınlayan ülkelere göre değişirken genel olarak Bosnalı Müslümanlara karşı oluşan bir nefret diline yer verilmiştir. Özellikle Boşnaklar için duvarla yazılan yazılar ve nefretlerini dile getirmek için kullandıkları sloganlara da yer verilmiştir. Belgesellerde yer alan bu imgeler etnik milliyetçiliğin boyutunun anlaşılması açısından önemlidir. Ayrıca Sırlar için belgesellerde “Çetnikler” denildiği de görülmektedir. Fakat bu kullanım yerel ağızda kullanılmaktadır. Bu kullanım özellikle Back to Bosnia belgeselinde görülmektedir

“Bugünden Yarına: Bosna” belgeselinde savaş sırasında yaşanan soykırım ve kentkırımın temelinde yatan etnik düşmanlığın ispatı niteliğinde birçok nefret cümlesinin söylendiği ve duvarlara slogan olarak yazıldığı aktarılmıştır. Sırların Bosnalı Müslümanlara kinini anlatan Sırp askerler tarafından söylenen şu cümleye yer verilmiştir:

“Türklerden intikamımızı aldık.”

¹⁷⁰ Demir, a.g.e., s.78.

“Kanlı Bayram” belgeselinde ise özellikle Müslümanlar hakkında Hollandalı askerlerin Potaçari Toplama Kampının duvarlarına yazdığı yazılar dikkat çekmektedir:

“Ben senin en iyi arkadaşınım seni bedavaya öldürürüm.”

“Dişler yok?.. Bıyıklı?.. Pislik gibi kokuyor?.. Bosnalı kız!”

“Benim işim öldürmek ve bu iyi bir iş.”

Birçok savaşta olduğu bu savaşta da tarafsız olarak gönderilen fakat bu tarafsızlığı koruyamayan bazı Hollandalı askerler olmuştur. Bosnalı Müslümanların Sırp Kuvvetlerine teslim edilmesinden sonra bazı Hollandalı askerler Bosna’dan ayrılmadan evvel kutlama yapmıştır. Kanlı Bayram belgeselinde aktarılan duvar yazılarında yine nefretin sadece Sırplarla sınırlı kalmadığı gösterilmektedir.

Belgeselerde aktarılan bu detaylar Bosna Hersek Savaşı sırasında yapılan soykırım ve kentkırımın temelinde yatan nefreti yansıtan imgelerden bir kaçıdır. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin Bosna Hersek’i fethinden sonra İslamiyet’e geçmelerinden dolayı Bosnalı Müslümanlara Sırp tarafından “Türk” denildiği görülmektedir. Bu “Türk” ifadesi ise bir hakaret amacıyla kullanılmaktadır. Bu ifadelerin yanında belgeselerin hepsinde Sırpların sembolü olan Çetnik işaretinin duvarlara çizildiği görülmektedir. Özellikle yıkılan cami minarelerinde yer almaktadır.

3.6.2. Belgeselerde Kullanılan İşitsel ve Görsel Dini İmgeler

Bosna Hersek’in tarihinde dini inanışlar önemli toplumsal dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Özellikle savaşta nefret söylemlerinde din olgusu yer almış ve yapılan saldırılarda dini mekânlara zarar verilmiştir. Bundan dolayı belgeselerde dini öğelerin belgeselerde ne şekilde yansıtıldığı belgesel yapımcısının savaşa bakış açısı hakkında bilgilerde vermektedir. Aynı zamanda imgelerin farklı bir gücü bulunmaktadır. Satırlar boyunca anlatılmak istenilen bir düşünce, fikir bir imge ile kolayca anlatılabilmektedir. Bundan dolayı belgeselerin savaşın içeriğini nasıl değerlendirdiğini anlamak için kullanılan imgeler incelenecektir.

Bosna-Hersek bir Avrupa ülkesi olması ve zamanında birçok medeniyete ev sahipliği yapmasından dolayı farklı dini ve etnik yapıya sahip birey ve grupları bünyesinde barındırmaktadır. Bundan dolayı yayınlanan yerli ve yabancı belgesel filmlerin birçoğunda belgesel filmin farklı zamanlarında cami ve kilise görüntüsü ile ezan ve çan seslerinin kullanıldığı görülmektedir. Yerli belgesellerde cami ve ezan imgelerinin daha çok kullanıldığı görülürken yabancı yapımlarda cami ve kilise ile ezan ve çan imgeleri beraber kullanılmıştır. İncelemeye alınan belgesellerin içeriğinde kullanılan dini imgeler Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: Bosna Hersek Savaşı hakkında yayınlanan belgesellerde arka planda kullanılan dini imgeler

Belgeselin Adı	Arka Planda Kullanılan Dini İmgeler
The Unforgiving	Ezan Sesi, namaz kılan cemaat ve kilise ayini
Bill Tribe Story “A Sarajevo”	-
Back to Bosnia	Haç işareti ve cami
Riddles of The Dead Savage Evidence	Ezan sesi
Bridge of Mostar	Çan ve Ezan sesi
Srebrenica A Town Betrayed	Cami ve Kilise
The Defense of Bosnia	Cami ve Kilise
The War in Mostar, Bosnia	Cami
Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Çan sesi ve Ezan sesi
Kanlı Bayram	Cami
Dünden Yarına: Bosna	Cami
Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Ezan sesi

“Savaşın İzleri” belgeselinde arka planda ezan sesi kullanılmaktayken National Geographic’in yayınladığı “Bridge of Mostar Belgeseli”nde arka plan da çan sesi ve ezan sesi kullanılmıştır. Yine bir National Geographic belgeseli olan “Riddles of The Dead Savage Evidence”de arka plan sesi olarak ezan kullanılmaktadır. DW Documentary’de yayınlanan bir belgesel olan “Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country” belgeselinin ana konusu olan Müslümanlar ve Hristiyanların beraberce yaşamaları üzerine olmasından dolayı belgesel filmde çan ve ezan sesleri beraber kullanılmıştır, aynı zamanda görsel imgelerde ise cami ve kilise görselleri beraber kullanılmıştır.

İngiliz yapımı olan The Unforgiving belgeselinde ise Hırvat bölgesinde Boşnakların kaldığı Zagreb'deki Mülteci Kampına ait görüntüler verilmektedir. Soğuk kış gününde zorluklarla yaşamını devam ettirmek isteyen bu insanlara ait görüntülerdir. Bosnalı Müslümanlara ait en detaylı görüntüler ise abdest alan Boşnak bir kadın ardından çıplak sesle okunan ezan ve ardından cemaatle kılınan namaz olmuştur. Bu görüntülerin ardından Hristiyanların Pazar günü ayinlerine ait görsel girmektedir. Süren savaş Bosna Hersek halkının dini yaşantısında bir değişikliğe sebep olmadığını göstermektedir.

Bir başka belgesel olan “The Defense of Bosnia”da aynı karede cami minaresi ve kilise çan kulesi gösterilmektedir. “Srebrenica A Town Betrayed” belgesel filminde ise ezan sesleri ve çan sesleri beraber kullanılmıştır. Bu belgesel de aynı zamanda savaş sırasında yıkılan binaların görselinde yıkılan cami ve kilise görselleri beraber kullanılmıştır. Belgesel de üç milletten insanların bir zamanlar dostluk için bir arada yaşadığı söylenirken fonda çan sesleri kullanılmıştır. Belgeselin başında ise şehre dair görüntüler varken fonda Kur'an tilaveti bulunmaktadır.

Balkanlarda geçmişten günümüze etnik kimliğin belirlenmesinde dini inanışlar önemli bir yere sahiptir. Bosna Hersek tarihinde de bu görülmektedir. Bundan dolayı belgesellerin çoğunda bu dini farklılığa yer verilmiştir. Yabancı kaynaklı belgeselerde Bosna Hersek'te her iki dinin iç içe olduğu vurgulanırken ulusal yapımlarda Müslümanlar ön planda tutulmaya çalışılmıştır.

3.6.3. Belgeselerde Kullanılan Dini/Etnik Yapılar

Kentkırımın boyutunun anlaşılabilmesi açısından yıkılan binaların muhtevasının ve yapılan tahribatın boyutunun ne olduğunun bilinmesi önemlidir. İlk önce Türkiye’de yayınlanan belgeselerde dini/etnik yapılar hakkında sunulan içeriklerin analizi yapılacaktır. Ayrıca belgeselerde kullanılan dini/etnik yapıların neler olduğu tablo 4’de bulunmaktadır.

Tablo 4: Bosna Hersek Savaşı Hakkında Yayınlanan Belgeselerde Gösterilen Dini Sembolik Yapılar

Belgeselin Adı	Dini/Etnik Değerlere Ait Gösterilen Yapılar
The Unforgiving	Kilise
Bill Tribe Story “A Sarajevo”	Aslan Mezarlığı, Ulusal Kütüphane

Back to Bosnia	Gazanfer Ağa Cami, Ferhadija Cami, Hac sembolü
Riddles of The Dead Savage Evidence	Camiler
Bridge of Mostar	Mostar köprüsü, katedraller ve camiler, çan kulesi ve cami minaresi
Srebrenica A Town Betrayed	Cami minaresi ve çan kulesi, kilise ve cami
The Defense of Bosnia	Cami ve Kilise, Meclis binası, Mostar köprüsü, Çetnik simgesi
The War in Mostar, Bosnia	Mostar köprüsü
Kanlı Bayram	Cami, Srebrenitsa Toplu Mezarlığı, Çetnik Simgesi
Dünden Yarına: Bosna	Mostar köprüsü
Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Cami Minaresi ve kilise çan kulesi
Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Ulusal kütüphane, Mostar köprüsü, yıkılan camiler, huzurevi ve Ahmici köy camisi

Türkiye’de yayınlanan üç belgesel çalışma kapsamında değerlendirmeye alınmıştır. Bu belgeseller, Savaşın İzleri/Bosna, Dünden Yarına: Bosna ve Kanlı Bayram’dır. Bahsedilen her yapının belgeselin bakış açısına dair bize bilgi vermektedir. Türk yapımlar da genellikle Boşnakların gözünden savaşı anlattığından dolayı bahsedilen yapılar Müslümanların ibadethanelerinden ve Mostar Köprüsünden bahsedilmektedir. “Savaşın İzleri: Bosna” belgeselinde birçok yapıya dikkat çekilmiştir. Belgeselin ilk dakikalarında gösterilen harabe bina savaş sırasında zarar gören bir huzurevidir. Huzurevinin uğradığı tahribatı anlatmak için şu sözler söylenmiştir: “*Bosna’da savaşın izleri kalıcı halde duruyor...*” Bosna-Hersek’te hala savaşın izleri muhafaza edilmektedir. Bunun nedeni ise savaşın hafızasını diri tutmaktır. Kaldırımlarda bulunan “Saraybosna Gülü” simgeleri, anıtlar, mezarlıklar, müzeler ile kent hafızasında savaşın izleri canlılığını korumaktadır.

Belgesel de bir diğer anlatılan bina ise Bosna Ulusal Kütüphanedir. Kentin hafızasının en önemli kaynaklarından biridir ve savaş sırasında hiçbir tehdit oluşturmazken yakılmak istenmiştir. Bosna-Hersek Savaşında bombalanan ve bombalanması için askerî sebebi olmayan aynı zamanda halk için önemli olan yerlerden birisi ise Pazar Yeridir. Belgesel de Pazar yerinin bombalanması hakkında şu bilgi aktarılmaktadır : “*aslında savaş kuralları*

gereği Pazar yerleri ve hastaneler gibi yerlerin bombalanmaması gerekiyor...” Bu ifade bir savaş kuralının çiğnendiği, insanlık suçunun işlendiğini göstermektedir. Bosna Halkının önem verdiği ve sıklıkla alışverişini yaptığı şehrin ortasındaki bu yerin bombalanması ile şehir halkının ihtiyaçlarının giderilmesinin engellenmesi amaçlanmıştır. Yani kentte yaşamın zorlaştırılması amaçlanmıştır. Kentin yaşanmaz hale getirilmesi ise kentkırımın bir başka boyutudur.

Türk kaynaklı yapımların hepsinde kullanılan diğer yapı ise camidir. Camilerin yıkımı Bosna Hersek Savaşında sıklıkla görülen bir durum olmasından dolayı yabancı yerli birçok belgeselde yer verilmiştir. Bu belgeselde Camilere ve Müslümanların kullandığı yerlerin yıkımı hakkında şu bilgiler aktarılmıştır:

“...Bu camiye benzer 614 cami, 218 mescit, 69 Kur’an kursu, 14 tekke, 37 türbe ve 405 farklı vakıf eseri yıkıldı.”

“Dünden Yarına: Bosna” belgeselinde ise ele alınan yapı Mostar köprüsüdür. Mostar köprüsünün kent ve halk için birçok anlamı bulunmaktadır. Mostar köprüsünün yıkımına dair görüntüler verilirken ise *“tarih yağması”* denilmektedir. Aynı zamanda belgeselin Bosna Hersek hakkında verdiği görsellerin sonunda yeniden inşa edilmiş Mostar Köprüsü verilmektedir. Bu belgesel siyasi bir belgesel olmasından dolayı daha çok siyasi ilişkiler üzerinden savaşı anlatmış ve Bosna Hersek’in tahrip edilen diğer yapılarına yer verilmemiştir.

Bir diğer Türk yapımı belgesel ise “Kanlı Bayram” belgeselidir. Belgesel de ilk karelerde Potaçari Kampı’nın son haline dair görüntülerle yaşananlar anlatılmaktadır. Potaçari Kampı bir dini/etnik yapı değildir fakat savaşın şehre kattığı yeni toplumsal hafızası bulunan alanlardan biridir. Belgeselde soykırım üzerine yapılan bir çalışma olduğundan dolayı daha çok Srebrenitsa’ya yer verilmiştir. Srebrenitsa topraklarının artık Sırplar egemenliğinde olması için yapılan bu soykırında aslında öldürmekle bu topraklara sahip olunamayacağını belgesel de şu sözlerle belirtilmektedir:

“Mezar taşları bir medeniyetin işaret taşlarıdır. Sadece halkın hafızası değil bir medeniyetin ruhu saklıdır o mezar taşlarında. Mezar taşlarıyla bu toprağı hak etme arasında inanılmaz bir bağ vardır. Srebrenitsa’da dikilen her mezar taşı oranın tarihine çakılan bir belge gibidir... Dikilen Her mezar taşı bu toprakların tapusudur aslında.”

Belgeselde iki etnik kimliğe dair görsel imgelere yer verilmiştir. Bu imgeler cami görseli ve Çetnik sembolünden oluşmaktadır. Türk yapımlı belgesellere bakıldığında Müslümanların bakış açısıyla savaş anlatılmış ve bundan dolayı kullanılan dini yapı olarak cami kullanılmıştır. Ulusal yapılardan ise Mostar köprüsü ön plandadır.

Natgeo tarafından yayınlanan “Bridge of Mostar” belgeseli Bosna Hersek Savaşı sırasında yıkılan Mostar köprüsünün yeniden inşası hakkında bir belgeseldir. Burada Mostar köprüsünün din ve etnik yapı fark etmeksizin herkes için ne kadar önemli olduğu anlatılmaktadır. Belgesel de yapılan bir röportajda Mostar köprüsünün Bosna halkı için ne kadar önemli olduğu şu sözler ile ifade edilmiştir:

“İlk adımlarımızı köprüde atardık, arkadaşlarımızla köprüde buluşurduk. Her akşam her gece buraya gelirdik çünkü insanlar burada çok çabuk kaynaşırdı.”

Belgesel de dini yapıların yıkımına dair görüntüler verilirken ise şunlar söylenmektedir:

“Dini mekânlar askeri hedef oluyor. Katoliklerin katedralleri ve Müslümanların camileri ve 170 yıllık Ortodoks kilisesi moloz yığını haline gelmiş.”

Yine Bosna Hersek için önemli bir kentsel mekân olan Mostar Köprüsünün savaş sırasındaki akıbetini ise şu ifadelerle dile getirmektedirler: *“Kasım 1993’de köprü asıl hedef haline gelir. Saatler süren bombalama sonunda yıkılır.”*

Bosna Hersek’e dair çokuluslu yapının işitsel imgedeki yansıması belgeselde selâ sesinin ve çan sesinin aynı anda duyulması ise şu şekilde yorumlanmıştır: *“Bazıları bunu her gün yapılan küçük bir savaş ilanı olarak görüyor.”*

Natgeo’nun diğer belgeseli olan “Riddles of The Dead Savage Evidence” ise soykırım teması üzerinedir. Bundan dolayı Müslümanların dini yaşantılarından dolayı bir soykırım yaşadığı vurgulanırken cami görselleri verilmiştir. Aynı zamanda bir soykırım yapıldığının ispat edilebilmesi için toplu mezarlarda bulunan cesetlerin üzerinde çıkan materyaller arasında dini semboller araştırılmaktadır ve cesetler üzerinden çıkan küçük Kur’an-ı Kerim’lerin soykırım yapıldığına dair delil olarak kullanıldığı aktarılmaktadır.

“Back to Bosnia” belgeselinde geçmişe bir yolculuk söz konusu olmasından dolayı hem Sabina ve ailesi için hem de yaşadıkları yerdeki halk için önemli olan binaları ve yapıları ziyaret etmiş ve önemi hakkında konuşmalar aktarılmıştır. Özellikle Ferhdija Cami ve Gazenfer Ağa Cami’nin yıkımları hakkında anlatılanlar bu tür yapıların insanlar için neler ifade ettiğini göstermektedir.

Banja Luka’da bulunan savaş sırasında kullanılan esir kamplarının önünden geçerken ve daha sonra Gazanfer Ağa Caminin orda Emir anlatıyor:

“Banja Luka’daki askeri ofisler bunlar. Kamplardakileri serbest bırakmaya karar verdiler. Hepsi genç, en genci 17 ve en yaşlısı 65 yaşında. Ve çokça hasta da var. Toplamda 105 kişilerdi. Onları Banja Luka’da bulunan Gazinferija Cami’ne yerleştirdik. (Savaş sırasında yıkılmış olan camiye dair hatırladıklarını anlatıyor.) Burada yıkıyorlardı, burası odaydı, burada uyuyorlardı ve karşıdaki bu yerde de küçük bir mutfak vardı. Mutfakta masa vardı ve yemeklerini de burada yiyorlardı. Bu gördüğün boş arazide önceden gerçekten de bir cami vardı...”

Emir Ferhadija Camisinin yıkılışını nasıl öğrendiğini aktarıyor:

“Gecenin ortasında bir bomba patladı, kendi kendime dedim ki camilerden biri gidiyor (Bu cümlemin ardından yıkılan cami görseli girmektedir.). Ve sabah işe yürüyerek gidiyordum. Ben hızlı adımlarla ofise doğru giderken ofisin içine bir kadın girdi. Ardından ben girdim. Şimdi kadının adını hatırlayamıyorum. Ağlıyordu ve dedi ki, ‘Onların ne yaptığını gördün mü?’ ve bende ‘Onlar Arnavdija’yı yıktılar, güzel bir camiydi’ dedim. Kadın ise, ‘Hayır, Arnavdija değil Ferhadija gitti’ dedi. Bunun üzerine kadının ofisten çıkmasını söyledim.” Ferhadija Caminin yıkıldıktan sonra yerine konulan anıt taşını Sabina ve ailesinin ziyaretine dair görsel girmektedir.

“The War in Mostar” belgeseli BBC savaş sırasında Mostar kentinde yaşanan sıkıntıları göstermektedir. Bundan dolayı olayın merkezinde olan Mostar köprüsüne yer verilmiştir. Dinin vurgulanmasından çok Mostar şehrinin halkının savaş sırasında yaşadıklarına yer verilmiştir. Yaşanan hastane, doktor ve ilaç sıkıntısı anlatılırken yaralı bir vatandaşın da Mostar köprüsünden geçiş süreci aktarılmaktadır. Bosnalı Müslüman bir kişinin sağlığına kavuşmasının ne kadar zor olduğu vurgulanmıştır. Hatta bunu deneyimlemek için

yoğun ateş hattında bulunan sniperlar tarafından izlenen Mostar köprüsünden kameraman ve muhabir geçmeye çalışmışlardır. Bu görüntüler bir kentin yaşanmaz hale getirilerek kentkırımın nasıl yapıldığını göstermektedir.

“The Unforgiving” belgeseli Sırpların gözünden savaşı anlatmaktadır. Burada Sırplara karşı yapılan savaş suçlarına yer verilmiştir. Bundan dolayı belgeselde dini yapı olarak kilisenin kullanıldığı görülmektedir.

“The Defence of Bosnia” belgeseli boyunca kente ve kültüre, dine dair binaların yıkımını gösteren görseller verilmektedir. Buna yıkılan camiler, Mostar köprüsü, bombalanan hastaneler, Müslümanların çoğunlukla yaşadığı binalar, bombalanan meclis binası da dâhildir. Tankların şehri bombaladığına dair görüntüler verilirken yıkım şu sözlerle ifade edilmektedir:

“Yüzyıllar boyunca büyük Sırbistan olarak adlandırılan ve ulusal sosyalist programla yönetilen şehir için yeniden inşa planları yapılmaktadır. İnsanların bir kısmının sosyalist sisteme hizmet etmek için çalıştığı ve diğer kısmı için bir zindan olacak Büyük Sırbistan hayali için tanklar tarafından şehir yeniden yapılanmaktadır.”

Mostar köprüsünün bombalanırken ve Mostar şehrindeki Müslümanların yaşadığı binaların sniperlerin hedefi olurken kayda alınan görüntüler eşliğinde şunlar söylenmektedir:

“1993 yazının başlarında Mostar, insanların burada yiyecek, ilaç ve mühimmat olmadan Hersek kısmında iki saldırgan ordu kalıntısı arasında nasıl hayatta kalmayı başardıkları merak ediliyor.” Bosna-Hersek’te yıkılan camilere dair görüntüler verilirken bu İslam dinine ait yapıların “Bosna-Hersek ordusunun yenilmezliğinin sembolleri” olarak tanımlanmaktadır. Görsellerle desteklenen bu ifadelerle kentkırım tanımlanmaktadır.

“Srebrenica A Town Betrayed” belgeselinde görsel olarak, belgesel boyunca birçok yerde yıkılmış camilere, kiliselere ve Müslümanların çoğunlukla yaşadığı yerlerde sniperlar ve bombalarla tahrip edilen apartman ve evlere dair görüntüler verilmektedir. Kravica’da yıkılan bir camiye dair görüntüler verildikten sonra 19.03.1993 tarihli görüntülerde tahrip edilen bir kilise görülmektedir. Ayrıca Belgrad TV’de kameraman olan Miodrag Urosevic tarafından kayda alınan ve 1993 yılında Kravica’yada binalara yapılan tahribata ait görüntülere yer verilmektedir.

Bill Tribe Story “A Sarajevo” belgeseli Bosna-Hersek Savaşı sırasında çekilmiştir. Bundan dolayı tahrip edilen yerlerin durumu açıkça görülebilmektedir. Bu belgesel de Ulusal

Kütüphaneye dair bilgi ve görüntüler verilmektedir. Bill Tribe yanmış ve harap haldeki kütüphanenin önünde kütüphanenin yanmasıyla alakalı detayları verirken görüntüler ile desteklenmektedir. Görüntülerde yanan kütüphaneden kitaplar kurtarılmaya çalışılmaktadır:

“Evet, bu ulusal kütüphane aynı zamanda üniversitenin de kütüphanesidir. El yazması kitaplarla doluydu. Bunlar değerli kitaplardır. Kasıtlı olarak yangın çıkartması için mermiler atılırken bu detay göz ardı edilmektedir. Birtakım insanlar şehre dair kültürel ve kültürel tarihe dair ne varsa kurtarmaya çalıştılar. Oryantal Enstitü kaybolmayan eserleri harici belleklere aktarırken yüzlerce yıllık tarihi eserler yok edildi. Saraybosna’ya, Doğu’ya, Türklere ve tanınan geçmişe dair eserler yok edildi. Karşılaştırmalı Edebiyat departmanından Nikola Kolaviç ve Felsefe departmanından da Alexandra Borja ile görüştim. 26 yıldır bu eserler üzerinde çalışarak onurlandırmaktadırlar. Aynı zamanda tarih bölümünden bir grup öğretmende aralarında bulunmaktadır.”

Bill Tribe Saraybosna sokaklarında dolaşırken bir binanın harap halini görmekte ve bu yangın halini şu şekilde yorumlamaktadır:

“Bu harap bina bana fiziksel olarak şuan bana Saraybosna’da yaygın olduğundan korktuğum ruh halini temsil ediyor gibi geliyor.”

Yabancı kaynaklı belgesellere bakıldığında savaşa genelinde tek taraftan değil her iki tarafından da bakılmaktadır. İki din ve üç etnik grubun kendi taraflarından bakılmak istenmektedir. Bu içerikte olan belgesellerde Hristiyanlara ve Müslümanlara ait değerlerin beraber kullanıldığı görülmektedir. Sadece Sırplar (The Unforgiving ve Srebrenica A Town Betrayed) tarafından savaşı değerlendiren belgesellerde daha çok kiliseye dair imgeler bulunmaktadır. Genel itibariyle çok kültürlü yapıya dikkat çekilmektedir.

3.6.4. Belgesellerde Kentkırım ve Soykırım Yapılan Vurgu

Bosna-Hersek Savaşı’nda işlenen suçlardan iki tanesi kentkırım ve soykırımdır. Soykırım yapılan çalışmalar ile hukuk alanında bir suç olarak kabul edilmiştir. Fakat kentkırım için bu durum geçerli değildir. Daha öncesinde yapılan soykırım niteliğindeki suçlara farklı isimlendirmeler yapılmaktaydı. Bundan dolayı Bosna savaşında özellikle Srebrenica’da ve Prijedor’da yaşanan soykırımlara karşı “katliam”, “etnik temizlik”,

“öldürüldü” gibi kelimelerin kullanıldığı da görülmektedir. Soykırım kelimesinin, bu kelimelerden farklı bir anlam taşımasından dolayı belgeselerde kullanılması da önemlidir.

Aynı zamanda savaş sırasında bir kentkırım suçu da işlenmiştir ve bunun sebebi soykırım ile aynıdır. Fakat kentkırım kelimesi soykırım kelimesi kadar yaygın kullanılan bir kavram değildir. Yazın alanında bir suç olarak değerlendirilen kentkırımın belgeselerde işlenmediği görülmektedir. Bosna Hersek Savaşında işlenen suçların daha kapsamlı ele alınabilmesi için kentkırımı da yer verilmesi gerekmektedir. Tablo 5’de belgeselerde kentkırım ve soykırım kavramlarının kullanımı durumu yer almaktadır.

Tablo 5: Bosna Hersek Savaşı hakkında yayınlanan belgeselerde soykırım ve kentkırım kelimelerinin kullanım durumu

Belgeselin Adı	Soykırım	Kentkırım
The Unforgiving	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Bill Tribe Story “A Sarajevo”	Kullanılmamıştır	Kullanılmıştır
Back to Bosnia	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Riddles of The Dead Savage Evidence	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
Bridge of Mostar	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Srebrenica A Town Betrayed	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
The Defense of Bosnia	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
The War in Mostar, Bosnia	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Kanlı Bayram	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
Dünden Yarına: Bosna	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır.

İlk olarak Türk yapım belgeselerde kentkırımı ve soykırımı yapılan vurgu için konuya ilişkin en önemli yapılardan biri kabul edilen kütüphane saldırısı ile ilgili çekimler incelenmiştir. “Savaşın İzleri/Bosna Savaşı” belgeselinde kütüphanenin yıkılmasına dair “soykırımın ayak sesleri” olduğu söylenmiştir. Ayrıca kütüphanenin yakılması ise belgeselde şu şekilde yorumlanmıştır:

“Sadece bir savaş değildi bu bir kimliğin bir kültürün yok edilmesi çabasıydı. Bunun göstergelerinden biriydi kütüphane saldırısı.”

Bu sözlerin ardından kütüphanenin bombalanmasından sonra çekilen görüntüler verilmektedir. Kentkırımın en önemli örneklerinden biri Ulusal Kütüphanedir ve bu cümle ile kentkırıma yukarıda atıf yapılmaktadır. Hiçbir tehdit unsuru oluşturmayan bir kütüphanenin bombalanarak yakılması bir kentin hafızasını yok etme eğiliminin örneğidir. Kütüphaneler bir halkın geçmişle geleceği arasındaki köprüyü oluşturmaktadır. Eğer geçmiş dair eserler yok edilirse gençlerin etnik aidiyeti de zedelenmiş olacaktır.

Bir başka karede ise birbirine çok yakın bulunan kilise ve camiden sadece caminin minaresinin yıkılması hakkında *“bunun neye işaret olduğu”* sorulmaktadır. Belgeselde Bosnalı Müslümanlara dair yıkılan kentsel meknlardan örnekler verilmiş ve etnik temizlik amacıyla yapıldığına dikkat çekilmiştir. Yapılan yıkımlar da Sırpların kentkırım niyetini gösteren ifadeler ise Ahmici Köy camii imamıyla yapılan röportajda bulunmaktadır. İmam, yıkılan camii minarelerine küfürler yazıldığını ve Müslümanlara ait evler ve medreselerin yakılıp Hırvatların evlerine dokunulmadığını söylemektedir. Belgeselde kentkırım kelimesi kullanılmamıştır fakat kentin hafızasını oluşturan mekânların yıkımının amacına ve halk üzerinde bıraktığı etkiye dair bilgilere yer verilmiştir.

şubat ayında Pazar yerinin bombalanması hakkında ise *“aslında savaş kuralları gereği Pazar yerleri ve hastaneler gibi yerlerin bombalanmaması gerekiyor...”* şeklinde ifade ederek sivil halkın savaş sırasında bir tehdit oluşturmazken öldürüldüğüne işaret edilmektedir. Bosna Hersek Savaşı hakkında *“Bir soykırım olarak kabul edilen bu savaş geride bir insani enkaz bıraktı”* gibi ifadelerle savaşın soykırım suçuna yer verilmiştir.

Bir diğer Türk yapımı olan “Dünden Yarına: Bosna” belgeselinde soykırımı anlatmak için şu ifadeler kullanılmıştır:

“2. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’nın hatırlamak istemeyeceği manzaralar gözler önüne seriliyordu. Bu manzara karşısında tek söz söylenebilirdi, soykırım. Sırplar Avrupa’nın göbeğinde yeniden toplama kampı, toplu mezar ve tarih yağması gibi Avrupalıların unutturmak istedikleri ayıplı yanlarını tüm dünyaya gösteriyordu.”

Belgeselden aktarılan bu alıntıda soykırım kelimesinin kullanıldığını fakat kentkırım kelimesi yerine “*tarih yağması*” tanımlamasının yapıldığı da görülmektedir. Belgesel genel itibariyle soykırım temasını içermesinden dolayı kentin tahribatına detaylı bir şekilde yer verilmemiştir.

Bu belgeselde Srebrenitsa şehrine dair görüntüler verilirken şu sözler söylenmektedir:

“Burası bir hayalet şehir değil, her ne kadar öyle görünse de insanların yaşadığı bir yer. Ancak 1995 yılının 11-12 Temmuz günü yaşanan büyük bir katliama tanıklık ettiği için böyle suskun ve utançlı. Her yerde Sırp kasapların kalıntılarını görmek mümkün (bu sözler söylenirken kurşun izlerinin bulunduğu duvarlar ve yıkılıp yakılan binalara dair görüntüler verilmektedir). Tek suçu Müslüman olmak olan 8 bin civarı Boşnak’ın katledildiği yer burası. Burası Srebrenitsa, insanlığın öldüğü yer burası.”

Üçüncü olarak ele alınan ulusal yapım belgesel ise “Kanlı Bayram” belgeselidir. Belgeselde Lahey’de düzenlenen adalet divanından görüntüler verilmektedir. Bu görüntülerde yer alan konuşmalar soykırım yaşandığına dair delil niteliğindedir. Adalet Divanında konuşanlardan ilki Slobodan Milošević (Eski Sırbistan Devlet Başkanı) savaş sırasında yaşananlar hakkında şunları söylemektedir:

“1 Temmuz 1995’te Zvornik’in Müslüman belediye başkanı ile Sareyova’dan Müslüman idareciler ve Sırp ordusunun paralı askerlerinin bir parçası olan temsilciler hazırды. Onların kumandanlığında değil ama Fransız İstihbarat Servisi öncülüğünde Srebrenitsa’nın temizlenmesi planlandı.”

Momir Nikolić (Sırp savaş suçlusı) ise verdiği ifadede:

“Popović bana kadın ve çocukların Khalandaj tarafına doğru tahliye edileceğini, askerlik çağındaki erkeklerin bir tarafa ayrılacağını anlattı. Erkekler geçici olarak alıkonulacaktı. Popović’e bu insanlara ne olacağını sordum. Oda bütün Boşnak erkeklerinin öldürülmesi gerektiğini söyledi.”

Drajen Erdemović (Sırp savaş suçlusı) verdiği ifadede:

“Ne zaman sınıra bir otobüs gelse grup kumandanı Brono Gojkoviç bize ateşe hazır duruma gelmemizi emrederdi. İki askeri polis, Grono Gojkoviç ve Vlastimir Golijan Srebrenitsa’dan Müslümanların onar onar kurşuna dizilmek üzere getiriyorlardı.”

Kristo Siniç ise bir diğer savaş suçlusudur. Verdiği ifade ise şu şekildedir:

“İnsanlar öldürüldükten sonra vinç geldi. Ölü bedenler önümde kamyonu yüklenmeye başlandı. Sivil Savunma işçileriyle cesetler kamyonu dolduruldu.”

Bu ifadelerin gösterdiği gibi Bosnalı Müslüman halka soykırım yapılmıştır ve belgeselerde buna dair birçok belge niteliğinde görüntü bulunmaktadır. Savaş sırasında çekilen görüntülerde askerlerin savaş sırasındaki tutumları görülmektedir. Soykırımın ispatı için delil olarak kullanılmışlardır.

Yapılan içerik analizi Türk yapımı belgeselerde kentkırım kelimesinin kullanılmadığını göstermektedir. Kentte yaşanan tahribat, dini ve etnik mekânların yıkımı hakkında görüntüler ve bilgiler verilmektedir. Fakat bunun karşılığı olan kentkırım terimi kullanılmamaktadır. Yapılan yıkımların bir kültürün yok edilmesi amacıyla yapıldığı aktarılmaktadır. Bosna-Hersek Savaşı hakkında yapılan belgesellerin içeriği genellikle soykırım suçu üzerinedir.

Yabancı kaynaklı belgeselerde Bosna Hersek Savaşı’nın farklı temalar ile aktardığı görülmektedir. Bu belgesellerden birisi “Bridge of Mostar” belgeselidir. Mostar köprüsünün restorasyon sürecini anlatan bu belgesel aynı zaman köprünün manevi değeri hakkında bilgilerde aktarmaktadır. Mostar köprüsünün restorasyonu hakkında çekilmiş en detaylı belgeseldir. Bridge of Mostar belgeselinin ilk dakikalarında Bosnalılar için Mostar köprüsünün ne kadar önemli olduğu anlatılmak için yapılan röportajdan şu cümleler aktarılmıştır,

“Bir cinnet zamanıydı, Tanrıya veya kadere inanmayabilirdiniz ama o köprüye inanırdınız. O bizim bir simgemizdi, bir parçamızdı. Bize miras kalan bir şeydi.”

Bu cümleler Mostar köprüsünün dini/etnik anlamların üzerinde bir anlam içerdiğini göstermektedir. Bosna halkı için geçmişe dair büyük bir bağı koruyan Mostar köprüsü şehrin ortasında barışı simgelemektedir. Bundan dolayı Mostar köprüsünün yıkılması birçok anlam

taşımaktadır. Sadece bir mimari eserden daha fazlasıdır. O duruşuyla şehrin ortasında İslam'ın hilalini anımsatmaktadır.¹⁷¹ İki dinin bir şehirde barış içinde yaşayabileceğini anlatmaktadır. Hoşgörünün, birliğin temsili niteliğindedir. Bosna halkının her bireyi köprüyle kendini özdeşirmiştir.

Mostar köprüsünün Bosna halkı için değeri aktarılırken şu cümleler kullanılmaktadır,

“Batının doğuyla buluştuğu noktayı pek az yer böyle net bir biçimde betimler. 1992’de Yugoslav savaşı Mostar şehri ateş altındaydı. Bosnalı Müslümanlar şehrin doğusunda, Hırvat Hristiyanlar ise şehrin batısında savaşıyordu. Köprü havaya uçurulduğunda dünya barış ve birliğin bir simgesi olan köprünün sonsuza dek yok oluşunu dehşet içinde izledi.”

Yapılan röportajla Mostar köprüsünün Bosnalı biri için nasıl hayatın bir parçası olduğu aktarılmaktadır:

“İlk adımlarımızı köprüde atardık, arkadaşlarımızla köprüde buluşurduk. Her akşam her gece buraya gelirdik çünkü insanlar burada çok çabuk kaynaşır.”

Mostar köprüsü yıkılmadan evvel onun restorasyonunu yapan Şehir Planlamacısı Aamir Pozic Mostar’da doğmuş büyümüş biri olarak Mostar köprüsünün onlar için neyi ifade ettiğini şu cümle ile göstermektedir:

“Bu köprü o savaşta ölen bizden biri gibi.”

Köprünün Hristiyanlar için geçmişteki anısı hakkında ise şu bilgi aktarılmaktadır,

“Fransiskan rahipler için köprü onların büyük acılarının bir sembolüdür. Birçok Fransiskan hala 400 yıl önceki Türk idaresinin altında rahiplerin inançları için idam edildiğine, nehirden boğulduklarına, kör edildiklerine veya yakıldıklarına inanmaktadırlar.”

Belgesel boyunca şehre dair dini ve etnik değerleri temsil eden binaların yıkımına dair ise şu cümleler söylenmektedir:

¹⁷¹ Suha Arın'ın “Dünya Durdukça (1988)” belgeselinde Mostar köprüsünden bahsedilirken Mostar köprüsünün halk tarafından taşlaşmış bir hilal, gökkuşağı ve kudret kemeri olarak adlandırıldığı söylenmektedir.(www.mimarist.tv, 8.12.2020). Bu isimlendirmeler, etnik gruplar tarafından Mostar köprüsüne farklı anlamlar yüklense dahi halk için değerinin aynı olduğunu göstermektedir.

“Dini mekânlar askeri hedef oluyor. Katoliklerin katedralleri ve Müslümanların camileri ve 170 yıllık Ortodoks kilisesi moloz yığını haline gelmiş.”

“Kasım 1993’de köprü asıl hedef haline gelir. Saatler süren bombalama sonunda yıkılır.”

Mostar köprüsü için: *“Eski bir mimari harika ve yıkılışı günümüzdeki etnik düşmanların bir sembolü.”* denilmektedir. Bridge of Mostar belgeselinde savaş sırasında yaşananlara karşılık Mostar köprüsü için şöyle denilmektedir: *“Mostar köprüsünün yıkılışı her zaman etnik kinin bir simgesi olarak görülecektir.”*

Belgeselde genel itibari ile Mostar köprüsünün yıkımının ikincil zarar veya stratejik bir yıkım olarak değil kente ait değerini “etnik kin” nedeniyle yıkıldığı söylenmektedir. Kentkırım kavramı direk kullanılmamış fakat kentkırımı destekleyen ifadeler kullanılmıştır. Belgeselin teması Mostar Köprüsü olduğundan dolayı soykırım kavramına yer verilmemiştir.

Bir diğer National Geographic belgeseli olan “Riddles of The Dead Savage Evidence” belgeselinde ise savaşta soykırımın işlendiğini ispatlamaya çalışan ekibin çalışmalarını aktarılmaktadır. Bu belgeselin önemli tarafı Avrupa tarihinde ilk olarak yürütülen soykırım suçlarını cezalandırması için yapılan toplu mezarları bulmaya yönelik çalışma olmasıdır. Belgesel film tarihinde savaş suçlarına dair birçok film çekilmiştir ve Bosna savaşı hakkında çekilenlerden birisi ise bu belgeseldir.

Belgeselde BM dedektiflerinin çalışmalarının süreci detayları ile verilmektedir. Soykırım suçunun var olduğunun ispatlanabilmesi için toplu mezarlardaki kişilerin teşhis edilmesi gerekmektedir. Bu şekilde öldürülen bireylerin Müslüman oldukları, savaşırken ölmedikleri, katledildikleri ispatlanmış olacaktır. Bunu ispatlayabilmek için ise ellerinin kollarının bağlı olup olmadığı veya gözlerinin bağlı olup olmadığı, öldükten sonra cesedin kalış şekli gibi birçok detay değerlendirilmektedir. Ayrıca savaş sırasında sadece Müslümanlara değil Sırlara da katliam yapıldığına dair iddiaların gerçek olup olmadığını bakılmaktadır. İşte bu devrede ölenlerin üzerinden çıkan materyaller önem arz etmektedir. Özellikle ölenlerin üzerinde bulunan minyatür Kur’an’lar onların Müslümanlığına şahitlik etmektedir. Belgesel de bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

“Dünya bu insanların Müslüman olduklarını, bazılarının iddia ettiği gibi savaşırken ölmediğini, katledildiklerini bilmelidir.”

2001 yılının yaz mevsiminde BM Mahkemesi Srebrenitsa’da bir soykırım gerçekleştiğinin kabul etmiştir. Alınan bu karar ile Avrupa tarihinde ilk defa soykırım yapıldığı ispat edilmiştir. Mahkeme de aynı zamanda bu soykırımı gerçekleştirenin Sırp ordusu olduğu da kabul edilmiştir. Bu belgeselin teması soykırım olmasından dolayı belgeselde kentkırımı yer verilmemiştir.

Bosna Hersek Savaşı’nın başka bir boyutu ise savaştan kaçıp mülteci durumunda olan Bosnalıların durumudur. Bir biyografi belgeseli ile Sabina Vajraca Bosna Hersek’e savaş sonrasında dönen ailesinin yaşadıklarını aktarmaktadır. “Back to Bosnia” belgeseli bir mekânın bireyin hafızasındaki yeri ve etnik/dinsel aidiyette mekânların öneminin anlaşılması açısından birçok örnekler sunmaktadır. Özellikle kolektif mekânlar olarak Gazenfer Ağa cami ve Ferhadija Cami hakkında anlatılanlar ile Sabina’nın dedesine ait evin ve babasının eski çalışma yeri olan “Merhamet”e ait ofis binasına yapılan ziyaretler bunu göstermektedir.

Prijedor’da araçla seyahat ederken Emir Vajraca (Sabina’nın babası) harap halde ki kırmızı binayı göstererek hikâyesinden bahsediyor:

“Burada sana söylediğim kırmızı bina var. Bu binaya Sırp askerleri girdi ve buldukları Müslümanları dairelerinin pencerelerinden kollarından bacaklarından tutup fırlattılar. Onların düşerken ki hallerini gördüm.”

Prijedor’da yaşanan soykırım hakkında ise Emir Vajraca şu sözleri söylemektedir:

“Banja Luka büyük bir şehirdi bu yüzden orda katliam yapmak çok da mümkün değildi. Ancak yapabilecekleri göz korkutma olabilirdi. Fakat Prijedor küçük bir şehirdi ve burası Müslüman bir şehir olarak bilinmekteydi. Bu yüzden burası temizlenmeliydi. Burada birçok insan öldürüldü ve toplama kampları inşa edildi.”

Banja Luka’da bulunan savaş sırasında kullanılan esir kamplarının önünden geçerken Emir anlatıyor:

“Banja Luka’daki askeri ofisler bunlar. Kamplardakileri serbest bırakmaya karar verdiler. Hepsi genç, en genci 17 ve en yaşlısı 65 yaşında. Ve çokça hasta da var. Toplamda

105 kişilerdi. Onları Banja Luka'da bulunan Gazinferija Cami'ne yerleştirdik. (Savaş sırasında yıkılmış olan camiye dair hatırladıklarını anlatıyor.) Burada yıkıyorlardı, burası odaydı, burada uyuyorlardı ve karşıdaki bu yerde de küçük bir mutfak vardı. Mutfakta masa vardı ve yemeklerini de burada yiyorlardı. Bu gördüğün boş arazide önceden gerçekten de bir cami vardı...” Bu konuşma sırasında yıkılan camiye dair görüntüler verilmektedir.

Bir başka durakları olan Emir'in arkadaşının evine doğru yol alırken yıkılan binaları belirlemek için Sırp askerlerin Müslümanların yaşadığı yerleri tespit ettiğinden bahsediyor. Bu konuşmanın ardından Emir'in arkadaşının savaş sırasında zarar görmüş evi gezilmektedir. Sniperların hedefledikleri evde bıraktıkları izler görülmektedir. Bu ziyaretin sonrasında Sabina ev sahiplerine “Bir daha ne zaman Banja Luka'ya dönmeyi düşünüyorsunuz?” diye sorduğunda cevap düşünülmeden direk olarak “Hiçbir zaman” olarak veriliyor. Sabina nedenini sorduğunda ise bireyin kendini oraya ait hissettiren değerlerin varlığının ne kadar önemli olduğunu gösteren şu cevap verilmektedir: “Çünkü Banja Luka'nın multi etnik bir şehir olduğu bilinen bir faktördü. Birkaç ay içerisinde 16 caminin yeryüzünden silindiğini görüyoruz. Banja Luka'nın ünlü olan camisi Ferhadija Cami yıkıldı...”

Belgesel boyunca kentin nasıl bir hafızası olduğuna şahitlik edilmektedir. Yapılan konuşmalar ile bireyin kente aidiyetini sağlayan yapıların yıkımının etkisi de görülmektedir. Banja Luka'ya geri dönmek istemeyen aile yıkılma camiler ile buraya olan aidiyetini kaybettiklerini dile getirmektedirler. Belgesel boyunca kentkırım kelimesi kullanılmamıştır fakat birçok yerde atıf yapılmıştır. Soykırım kelimesinin de kullanılmadığı görülmektedir bunun yerine “katliam” kelimesi kullanılmıştır.

“The War in Mostar, Bosnia” belgeseli Mostar köprüsünün savaş sırasındaki durumunu anlatmaktadır ve sadece savaş öncesinde iki yakayı birleştirmede aynı zamanda savaş sırasında da yaralıların taşınması, su bulunması için iki yakayı da birleştirdiğini göstermektedir. Mostar köprüsü, bir yapının sadece taşlardan ve harçtan oluşmadığının kanıtıdır. Bundan dolayı kentkırımın anlatılmasında Mostar köprüsünün savaş sırasında ki akıbeti önemli bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Belgeselin ilk dakikalarından itibaren Mostar Köprüsü görseli girmekte ve Mostar'ın kent açısından önemi betimlenmektedir.

“Nehrin sesi olan Mostar, doğusunda yıkık binalarla çevrili şehrin yani Müslüman Bosnalı hükümetin kalesi iken diğer taraftan batı kıyısında da önemli bir dayanağı

bulunmaktadır. 1500'lerde inşa edildi ve birçok kez vuruldu fakat hala ayakta. Tepedeki bitkiler, köprü düştüğünde artık vahşeti hatırlatıcı olacaklarını bilirler. Diğer taraftan bu stratejik bir zafer olurdu. Çünkü yerel bir kameraman tarafından çekilen bu görüntüler cepheye giden bir yol olan köprüünün bombalarla yıkılmaya çalışırken halini kanıtlamaktadır.”

Belgesel de genel itibariyle savaş sırasında Mostar şehrinin durumu anlatıldığından dolayı soykırıma yer verilmemiştir. Fakat yaşanan yıkımları ve ölümleri ifade etmek için ise şu sözler kullanılmıştır:

“Binalar restore edilebilir fakat her tecavüz, her ölüm ve her yıkım şehri ve bu insanları değiştiriyor.”

“Mostar eski Yugoslavya'nın en harap şehri.”

Belgesel filmin sonuna doğru Bosnalı gençler bir şarkı söylemektedir ve bu şarkı şu sözlerle betimlenmektedir:

“Mostar'ın ölümü için Bosnalı gençler şarkı söylüyor.”

Mostar şehri anlatılırken en önemli yapısı Mostar köprüsüne yer verilmiştir. Sadece manevi anlamlarına değil savaş sırasındaki önemine de yer verilmiştir. Belgesel de Mostar köprüsü için doğu yakasında bulunmayan suyun batı taraftan temini için insanların kullandığı yol olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda Müslümanların çoğunlukta yaşadığı doğu yakasında hastaneler bombalandığından dolayı ağır yaralıların tedavisinin de yapılabilmesi için batı yakasına taşımada Mostar köprüsü kullanılmaktadır. Burada Mostar köprüsü şehrin işlevselliğini sağlamada önemlidir. Kentkırımın bir diğer boyutu olan şehrin yaşanmaz hâle getirilmesi bu belgeselde aktarılmaktadır. Kentkırıma dair örnekler birçok yerde kullanılmıştır fakat kentkırım kelimesi kullanılmamıştır.

Bir diğer yabancı kaynaklı belgesel olan “The Defence of Bosnia” belgeseli de bir savaş belgeselidir. Belgeselin başında Bosna-Hersek'te ortaya çıkan savaşın temelinde çok uluslu yapısının bulunduğu bahsedilmektedir:

“Bosna-Hersek'te felaket ihtimali çok açık bir şekilde vardı. Bosna-Hersek yüzyıllar boyunca farklı milletlerden ve dinlerden insanların yaşam merkeziydi. Tek bir ulus ve mezhep

dışı bir yapısı bulunan Avrupa'da Bosna-Hersek, çok uluslu yapısıyla parlamaktadır. Fakat bazı insanlar bu ayırt edici özelliğin anlamlandırılmayacak bir şekilde yok edilmesini istemektedir. Bosnalıların çoğu ise yüzyıllar boyunca inşa edilmiş olan bu hayatı birlikte korumak istemektedir.”

Belgesel boyunca kente ve kültüre, dini binaların yıkımını gösteren görseller verilmektedir. Buna yıkılan camiler, Mostar köprüsü, bombalanan hastaneler, Müslümanların çoğunlukla yaşadığı binalar, bombalanan meclis binası da dâhildir. Tankların şehri bombaladığına dair görüntüler verilirken yıkım şu sözlerle ifade edilmektedir:

“Yüzyıllar boyunca büyük Sırbistan olarak adlandırılan ve ulusal sosyalist programla yönetilen şehir için yeniden inşa planları yapılmaktadır. İnsanların bir kısmının sosyalist sisteme hizmet etmek için çalıştığı ve diğer kısmı için bir zindan olarak gördüğü Büyük Sırbistan hayali için tanklar tarafından şehir yeniden yapılandırılmaktadır.”

The Defence of Bosnia belgeselinde aktarılan şu cümleler savaşta şehrin nasıl yaşanılmaz hale getirildiğini göstermektedir:

“Bosna-Hersek'e yönelik saldırıya kadar savaş tarihinde hiçbir ordunun ana hedefinde hastaneler, okular, yetimhaneler, camiler, kiliseler, mezarlıklar hatta hiçbir ordu ekme için kuyrukta duran erkek, kadın ve çocukları vurduğu görülmemiştir.”

Belgesel de alınanlar doğrultusunda bakıldığında kentkırımın yaşandığına dair delil niteliği oluşturacak görüntüler verilmiştir. Fakat kentkırım kelimesi kullanılmamıştır. Ayrıca belgeselin “13.49” dakikasında silahlanmayla birlikte soykırıma zemin hazırlandığından bahsedilerek belgeselde soykırım kelimesi kullanılmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda kentkırım kelimesine yer verilen tek belgesel olarak Bill Tribe Story “A Sarajevo” belgeselidir. Bu belgeselin başında Urbicide başlığı açılmıştır. Urbicide'in iki şekline belgesel de yer verilmiştir. Bu yaklaşımlardan ilki, savaş sırasında kentin tahrip edilerek halkın yaşamının zorlaştırılması, ikincisi ise etnik ve kültürel değerlere ait eserlerin yok edilmesidir. Belgesel de urbicide kelimesinin tanımı yapılmamaktadır. Bilgi aktarımından daha çok bir günce şeklinde savaş anlatılmaktadır. Kelimenin açılan başlıktan sonra kullanımı ise Aslan mezarlığında kentkırım kelimesini ilk kullanan kişi olduğunu söylediği Bogdan Bogdanoviç'in kız kardeşinin mezarını bulmak için geldiğindedir:

“Mezarların ağaçların yerini aldığı bu yerde “urbicide” kelimesini icat eden Sırp arkadaşımın kız kardeşinin mezarını bulmaya geldim.”

Kentkırımın bir diğer boyutu olan şehrin yaşanmaz hale gelişini anlatırken şehre dair görüntüler de verilmektedir:

“4 Nisan’da yaşanan olaylardan sonra şehirden yüz binlerce insan sürülüyor ve bir milyon insanın yarısı ise bu şehirde sıkışıp kalıyor. Yemek yok, su yok, elektrik yok.”

Saraybosna hakkında bir detay vermektedir: *“Sırp 15 bin yıldır Saraybosna’da yaşamasına rağmen neredeyse halk ve devlet tarafından Saraybosna Müslüman olarak anlatılmaktadır.”* Saraybosna’nın Müslüman bir şehir olarak addedilmesinin aslında sebebi nüfus dağılımından kaynaklanmaktadır. 1991 yılında yapılan nüfus sayımında Boşnakların nüfusu %49,23 iken Sırp %29,81 ve Hırvatlar ise %6,61 olduğu görülmektedir.¹⁷²

Yanmış bir apartmanın balkonlarından sarkıtılmış iplerle apartmandan kaçmaya çalışan insanların görüntüleri verilirken Bill Tribe kentte hala hayatın devam ettiğine dair şunları söylemektedir:

“Şehir yerle bir edilmiş olabilir fakat o ölmedi. Ben ve şehrin insanları muthuyuz. Her şeye rağmen kendimi ve insanları bulmak için kayıt devam ediyor.”

Yanmış halde harap olmuş bir binayı göstererek şöyle demektedir:

“Bu harap bina bana fiziksel olarak şuan bana Saraybosna’da yaygın olduğundan korktuğum ruh halini temsil ediyor gibi geliyor.”

Kentte yaşanan kentkırım örneklerinden birisi olan Ulusal Kütüphanenin kurtulması için çalışılmış fakat yüzlerce eser yok olmuştur. Bu durumu Bill Tribe şu şekilde anlatmaktadır:

“Evet, bu ulusal kütüphane aynı zamanda üniversitenin de kütüphanesidir. El yazması kitaplarla doluydu. Bunlar değerli kitaplardır. Kasıtlı olarak yangın çıkartması için mermiler atılırken bu detay göz ardı edilmektedir. Birtakım insanlar şehre dair kültürel ve kültürel tarihe dair ne varsa kurtarmaya çalıştılar. Oryantal Enstitü kaybolmayan eserleri harici

¹⁷² <https://tr.wikipedia.org/>, (16.07.2020).

belleklere aktarırken yüzlerce yıllık tarihi eserler yok edildi. Saraybosna'ya, Doğuya, Türklere ve tanınan geçmişe dair eserler yok edildi. Karşılaştırmalı Edebiyat departmanından Nikola Kolaviç ve Felsefe departmanından da Alexandra Borja ile görüştim. 26 yıldır bu eserler üzerinde çalışarak onurlandırmaktadırlar. Aynı zamanda tarih bölümünden bir grup öğretmende aralarında bulunmaktadır.”

Bu belgeselde kentkırımı yer verilmiştir fakat soykırımdan bahsedilmemiştir. Belgeselin temelinde Bill Tribe'in kendi yaşadıkları bulunduğuundan dolayı ülkenin genelinden ve savaş sürecinden bahsedilmemiştir. Daha bireysel bir bakış açısıyla savaş sırasında kent yaşantısı aktarılmıştır.

3.6. Belgesellerin Analizine Yönelik Değerlendirme

Bosna Hersek Savaşı sırasında ve sonrasında birçok belgesel çekilmiştir. Bu belgesellerden araştırmanın amacı doğrultusunda seçilen on iki belgesel dört ana başlık altında incelenmiştir. Belgeseller de objektifliğin sağlanması için yerel ve yabancı kaynaklı belgesellere yer verilmiştir. Yapılan içerik analizinde belgesellerde kente dair ne ölçüde yer verildiği ve kentin hangi yönleriyle aktarıldığına dair sonuçlara ulaşılmıştır.

Bosna Hersek'in çokuluslu yapısı savaşa gidiş sürecinde etkili olmasından dolayı etnik kimliklerin belgesellerde nasıl adlandırıldığına dair incelemeler yapılmıştır. Yerel belgeseller ile yabancı yapım belgeseller arasında Bosnalı Müslümanların adlandırılmasına dair farklılıklar ortaya çıkmıştır. Yerel belgesellerde Bosnalı Müslümanlar ve Boşnaklar adlandırılması kullanılırken yabancı yapım belgesellerde sadece Müslüman adlandırılması kullanılmaktadır.

Bu farklılıkların sebebi incelendiğinde yerli belgesellerde Bosnalı Müslümanların dini kimliğinin yanında etnik kimliklerinin bulunduğunu savunduklarından dolayı bu şekilde bir adlandırma kullanılmaktadır. Yabancı yapım belgesellerde ise sadece Müslüman olarak kullanılması nüfus sayımında Bosnalı Müslümanların etnik kimliklerini yasal olarak bildirirken Müslüman ibaresini kullanmalarındadır. Ülkede yasal olarak bu şekilde bir adlandırma kullanıldığından dolayı Müslüman adlandırılması kullanımı tercih edilmiştir. Ayrıca Sırplar

ve Hırvatlar için kullanılan ifadeler değişmemekle birlikte belgeselerde yapılan röportajlarda Sırp lar için söylenen “Çetnik” ifadesinin yerel ağızda kullanıldığı görölmektedir.

Bosna Hersek’te yaygın olarak iki dini inanış görölmektedir, Hıristiyanlık ve Müslümanlık. Yüzyıllardır bu iki inanışın da Bosna Hersek’te kök salmış olması savaşta öne çıkan konulardan biri olmuştur. Bundan dolayı Bosna Hersek Savaşı’nın belgeselerde anlatımında bu iki dinin işitsel ve görsel imgelerine yer verilmiştir. Yerel ve yabancı yapımlı belgeseller incelendiğinde yerel belgeselerde İslami imgelere Hristiyan dini imgelere göre daha fazla yer verildiği saptanmıştır. Fakat yabancı yapımlı belgeselerde her iki dinin imgeleri üst üste veya art arda kullanılması tercih edilmiştir. Burada yerel belgeselerde ölkemizin genelinde İslamiyet inanışın yaygın olmasından dolayı taraflı bir bakış açısıyla kullanıldığı görölmektedir. Yabancı belgeselerde ise her iki dinin bir arada olarak Bosna Hersek’in bütünlüğünün sağlanacağı vurgulanmaktadır.

Belgeselerde kullanılan imgelerin yanında kentsel mekânın belgeselerde ne ölçüde aktarıldığının anlaşılması açısından belgeselerde yer alan dini ve etnik yapıların neler olduğu ele alınmıştır. Üç belgesel dışında bütün belgeseller de camilerin görsellerine ve tarihsel değerlerine yer verildiği tespit edilmiştir. Bunun yanında yabancı belgeselerde yerel belgesellere göre kiliseye dair daha fazla görsel olduğu tespit edilmiştir. Dini yapılar haricinde özellikle Mostar Köprüsü’nün savaş esnasında yıkımına dair görseller ve Mostar halkı üzerindeki etkisine yer verilmiştir. Savaşta kütüphaneler yıkılmış, çarşı bombalanmış, birçok tarihi bina tahrip edilmiş fakat hiçbirinin Mostar Köprüsü kadar anlatılmadığı görölmüştür. Mostar Köprüsü kentin simgesi olması ve Osmanlıdan savaşta yıkıldığı ana kadar halkın bağ kurduğu bir yapı olmasından dolayı kentkırımın açıklanmasında örnek teşkil etmektedir.

Bosna Hersek Savaşı sırasında zarar gören yapılar bu şekilde belgeselerde yer alırken çalışma için önemli olan iki kavramın kullanım durumu incelenmiştir. Bill Tribe Story “A Sarajevo” belgeselinde sadece “urbicide” kavramı kullanılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda başka belgeselde urbice/kentkırım kavramının kullanılmadığı tespit edilmiştir. Kentkırım kavramı literatürde son yıllarda kullanılan bir kavram olmasından dolayı bunun belgesellere daha yansımadığı görölmektedir. Fakat soykırım kavramı uluslararası alanda bir suç olarak kabul edilmesinden dolayı belgesellerin bir kısmında kullanıldığı görölmektedir.

Ancak yerel belgesellerin hepsinde soykırım kavramına yer verilirken yabancı yapım belgesellerin altısında soykırım kavramına yer verilmemiştir.

Yapılan incelemeler belgesellerde toplumsal aidiyetlerin bulunduğu mekânlara ve yapılara belgesellerde yerilmiştir. Ayrıca savaş sırasında kent yaşantısının sınırlandırıldığı da aktarılmıştır. Fakat kentkırım kavramını tam manası ile açıklayacak derece kentte yaşanan tahribata dair bilgi aktarılmadığı tespit edilmiştir. Kavramın yaygınlaşmadığı gözlemlenmiştir. Fakat yapılan inceleme ile kentkırımın yapıldığını destekleyen görsel malzemeler bulunmaktadır. Bunun yanında belgesellerde genel anlamda yıkılan dini/etnik yapıların yıkımında “ikincil zarar”dan daha fazlası olduğu imgeler ve röportajlarla vurgulanmaktadır.

SONUÇ

İnsanlar toplumsal varlıklarını devam ettirmek için kentler inşa etmişlerdir. Fakat zamanla kentin yapısı değişmiş ve bununla birlikte literatürde kentin tanımları da değişmiştir. Değişen kent ile birlikte farklı kavramlar ortaya çıkmıştır. Mekan ve mekansallık kavramları kentin sosyalleşme ve medeniyet merkezi olmasıyla literatüre giren kavramlar olmuşlardır. Mekansallık kavramı ile birlikte yapılar fiziksel yapılarından daha fazlasını ifade etmeye başlamıştır. Kentlileşen insanlar buldukları mekânlarda yaşadıkları ile bir hafıza oluşturmaktadır. Özellikle bir toplumun bütünlüğü ve sürekliliği için ise oluşan toplumsal hafıza önemli bir yere sahiptir. Bu toplumsal hafıza ile birey içerisinde bulunduğu topluma aidiyeti oluşmaktadır. Bunun etkileri ise tarihsel sürecin gelişiminde farklı devletler de yeni toplulukların oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Fransız Devrimi ile ortaya çıkan milliyetçiliğin etkisi Bosna-Hersek'te farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Avrupa'da ulus devlet yapıları milliyetçilik temelinde gerçekleşirken Bosna'da bunun temelinde din faktörü bulunmaktaydı. Birbirlerini tanımlamada etnik kökenden daha çok millileştirdikleri dini merkeze almaktadırlar.¹⁷³

Dinin merkeze alındığı millileşme ile başlayan savaş sırasında yapılanlar sadece insanlara yapılmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda kente karşı da suç işlenmiştir. Uluslararası hukukta bir suç olarak yer almayan kentkırım aslında bir ulusa soykırım kadar zarar vermektedir. 20. yüzyılın sonlarından itibaren akademik yazın alanında kentkırımı yer verilirken ülkemizde henüz istenilen ilgiye ulaşamamıştır. Kentkırım aracılığıyla coğrafi bir mekân olmasının ötesinde sosyal, ekonomik ve kültürel bir olgu olan kent katledilmektedir. Bu noktada askeri gereklilik veya ikincil zarar yaklaşımlarından farklı olarak sistematik ve bilinçli program çerçevesinde gerçekleşen yıkımlar söz konusu olmaktadır.

Kentkırım ile soykırım kavramları incelendiğinde birbirleriyle ilişkili oldukları fark edilmektedir. Soykırımda etnik-dini bir toplum hedefken kentkırımda etnik-dini mekânları bulunan kent hedefte olmaktadır. Bosna'da ise her ikisi savaş sırasında görülmüş ve yaşanmıştır. Kentkırım geçmişle geleceğin bağlarının koparılmasında kullanılan etkili

¹⁷³ Demir, a.g.e., 2011, s.71.

yöntemlerden biri olarak kabul edilmiştir. Savaşta meydana gelen yıkımlar toplumsal hafızayı oluşturan yapıyı çevrenin imha edilmesine açık örneklerdir. Kentkırım aynı soykırım gibi bir insanlık suçudur ve dünyada birçok örneği bulunmaktadır. Kentkırım yaşanan yerlerden Şuşa, Filistin ve Suriye örnek olarak verilmiştir.

Çalışmanın ana teması doğrultusunda Bosna Hersek Savaşına giden süreç ele alınmıştır. Bosna Hersek devletinin multi etnik yapısı içinde bulunan etnik kimliklerin tarihi süreçlerine yer verildikten sonra etnik kimliklerini korumak için siyasi süreçleri anlatılmıştır. Yugoslavya'nın ademi merkezîyetçi yapısının güçlenmesi, milliyetçilik akımının Avrupa'da yankı bulması ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle başlayan parçalanma süreci anlatılmıştır. Bu süreçte Yugoslavya'dan ayrılan ülkelerden birisi de Bosna Hersek olmuştur. Fakat Sırp'lar bu durumun kendi etnik kimliklerini zedeleyeceklerini düşündüklerinden Bosna Hersek'in devlet yapılanmasında etkin olmak istediler. Bu durumun kabul edilmemesi üzerine bir savaş süreci başlamıştır.

Bu savaşta Srebrenitsa'da yapılan soykırım üzerine NATO devreye girmiş ve bir barış süreci başlamıştır. Bir dizi görüşme sonrasında Dayton Antlaşması ile Bosna Hersek'te barış sağlanmıştır. Fakat bu savaşta sadece soykırım değil kentkırım suçu da işlenmiştir. Bunun en önemli örneği ise Mostar köprüsü olmuştur.

Bu çalışmada literatürde 20. ve 21. yüzyıllarda kullanılmaya başlanan kentkırım kavramının belgesellerde kullanılıp kullanılmadığına bakılmıştır. Aynı zamanda içerik analizi yapılan belgesellerde kentkırım kavramı kullanılsa dahi Bosna Hersek'te bir kentkırım yapıldığını destekleyecek verilere sahip midir sorusunun cevabı aranmıştır. Bu içerik analizinde görülmüştür ki kentkırım kelimesi yaygın olarak kullanılmamaktadır. Çok izlenmesi bulunana Bosna-Hersek Savaşı hakkında yayınlanan belgesellerin birçoğunda soykırım kelimesinin kullanıldığı fakat kentkırım kelimesinin kullanılmadığı görülmektedir. Kentte yaşanan yıkım, tahribat anlatılırken bir "tarih yağması" yapıldığı, "kentteki yaşamın sınırlandırıldığı" gibi ifadeler kullanılmış fakat yerini dolduracak olan kentkırım teriminin kullanılmadığı gözlenmiştir. Bu konu da yapılan araştırmalarda bir istisnanın olduğu tespit edilmiştir.

Bill Tribe tarafından çekilen belgeselde "urbicide" kelimesi kullanılmıştır. 1993 yılında çekilen bu belgesel Youtube'da 1 Haziran 2020 yılında yayımlanmıştır. Bu belgeselde

urbicide kelimesinin tanımına ve şehrin tamamında yaşanan urbicide örneklerine yer verilmemiştir. Sadece belgeselin başında “urbicide” başlığı açıldığı ve mezarlık başında yine kelimenin geçtiği bir cümle kullanıldığı görülmektedir. 45 dakikalık belgeselde sadece iki defa kullanılmıştır. “Urbicide”a örnek olarak ise Bosna Kütüphanesi verilmiş ve şehir hayatının nasıl savaş sırasında zorlaştırıldığı anlatılmıştır. Bu örneklerle kentkırım anlatılmaya çalışılmıştır.

Belgeseller halka bilimsel bir durumu, olayı anlatma da kullanılan araçlar olarak bakıldığında yaygınlaştırılmak istenilen terimlerin kullanımın da önemli bir yeri bulunmaktadır. Riddles of The Dead Savage Evidence belgeseli bu konuda örnek teşkil etmektedir. Savaş sırasında işlenen suçun soykırım olduğu ispat edilmiş ve bu kelimenin kullanılması gerektiği dünyaya anlatılmıştır. Aynı şekilde kentkırım kelimesinin de kullanımının yaygınlaştırılması için belgesel filmlerin önemi bu örnekle anlaşılmaktadır.

Özellikle Türkiye kaynaklarına bakıldığında ve “urbicide”ın Türkçe karşılığı olan “kentkırım” kavramına dair görsel kaynaklarda elde edilebilir bir sonuca ulaşılamamıştır. TRT World’un ise kentkırım kavramını “urbicide” olarak İngilizce dilinde tanıttığı bir tanıtım filminden başka bir kaynak elde edilememiştir.

İngilizce dilinde yayınlanan belgeseller tarandığında ise direk “urbicide”ı konu alan bir belgeye ulaşılmıştır. Uluslararası belgesel kanalları ve medya kuruluşlarının Bosna Hersek Savaşı hakkında yaptığı belgesellerden en çok izlenenler incelendiğinde içeriğinde Bill Tribe’in çektiği belgesel haricinde “urbicide” kavramını kullanan başka bir belgeselin bulunmadığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABUJİDİ**, Nurhan; “Urbicide in Palestine”, **Routledge Studies in Middle Eastern Politics**, Routledge, New York, 2014.
- ALVER**, Köksal; “Kentin İmgesi”, Ed. Köksal Alver, **Kent Sosyolojisi**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2017, ss. 11-35.
- ALVER**, Köksal; “Mekân ve Hafıza”, **Sosyoloji Divanı**, Sayı.10, 2017, ss.269-273.
- ANTIĞ**, Uğur; **Balkanlarda Milliyetçilik Hareketi**, www.academia.edu.tr, (Erişim Tarihi: 19.11.2020).
- ARDA**, Özlem; “Belgesel Filmde Yeni Yaklaşımların IDFA DOCLAB 2010-2015 Belgesel Film Örneklemi Üzerinden Yapısal ve Kullanım Özelliklerine Göre İçerik Analizi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı.48, 2015, ss.1-23.
- ASLANOĞLU**, İbrahim; **Bilimsel Yöntem ve Araştırma Teknikleri**, Gazi Kitapevi, Ankara, 2016.
- BATUMAN**, Bülent; “Savaş, Kent ve Mimarlık”, **Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni**, Sayı. 43,2006, ss.22.
- ANDY**, Moulin Bernard; **Urbicide In Syria**, Conference: Mediterranean and Middle-east Metropolis, Paris, 2018.
- BERMAN**, Marshall; **All That Is Solid Melts Into Air**, Penguin Books, New York, 1982.
- BODUR**, Harun; **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- BOSTANCI**, Naci; **Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik**, <https://tr.scribd.com/document/14185276/Etnisite-Modernizm-ve-Milliyetçilik-Naci-Bostanc%C4%B1>, (Erişim Tarihi: 29.01.18).
- CERECİ**, Sedat “Belgesel Film ve Zaman İlişkisi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı.29, 2012, ss.1-10.
- COŞKUN**, Özlem; **Suriye’deki Kültürel Miras Dünyanın Belleğidir**, <http://dw.com/p/1JOW1>, (Erişim Tarihi: 11.12.16).
- COWARD**, Martin; “Urbicide and Question of Community in Bosnia-Herzegiova”, Newcastle University, Department of Politics, **Yayımlanmış Doktora Tezi**, 2001.

- COWARD**, Martin; “Bosna’da Kentkırım Etno- Milliyetçilik ve Bosna’daki Yok Etme Saldırganlığı”, **Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni**, Sayı. 43, 2006, ss. 24.
- COWARD**, Martin; **Urbicide: The Politics of Urban Destruction**, Routledge, Londra, 2008.
- ÇALI**, Hasan; “İnsani Değerlerin İnşasında Kentsel Değerler”, **Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası**, 19-24 Haziran, Erzurum, 2014, ss.511-523.
- ÇOKBANKİR**, Ercan; **Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar Balkan Türklerin Kökleri**, Etki Yayınevi, İstanbul, 2008.
- DALAR**, Mehmet; “Dayton Antlaşması ve Bosna-Hersek’in Geleceği”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt.1, Sayı.16, 2008, ss. 91-124.
- DEMİR**, Hakan; “XIX. Yüzyılda Hırvat İlizm Hareketi”, **Avrasya İnceleme Dergisi**, Cilt.1, Sayı.1, 2012, ss.209-239.
- DEMİR**, Hakan; “Hırvatistan’da Yugoslavyacılık Düşüncesi”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Sayı.2, 2013, ss.115-168.
- DEMİR**, Yalçın Köksal; “Cemaatten Ulusa Boşnaklar”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı.2, 2011, ss.71-86.
- DEMİR**, Sertaç Timur; “Halep Hafızası: Harap Şehirde Dün, Bugün ve Yarın”, **Ortadoğu**, Cilt.9, Sayı.78, 2017, s.82-86.
- DJURASOVİC**, Aleksandra ve Joerg Knieling; “Urban Transition And Sustainability. The Case of City Mostar, Bosnia And Herzegovina”, **Eastern Journal of European Studies**, Cilt.6, Sayı.1, 2005, ss.5-31.
- ERKILIÇ**, Hakan; “Türkiye’de Belgesel Sinema Literatürü Üzerine: Belge Film’den Belgesel”, **Sinecine Kitaplığı**, Cilt.2, Sayı.6, 2015, ss.107-116.
- ERKILIÇ**, Hakan ve Ayşegül Toprak; “Belgesel Sinemanın Alternatif Dağıtım ve Gösterim Olanığı Olarak İnternet”, **The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication**, Cilt.2, Sayı.2, ss.10-16.
- EYCE**, Nihat; “Çağdaş Mimarlıkta Mekân, Yer ve Mekânsallık Tartışmaları-Cermodern Örneği”, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2011.

FORDE, Susan; “The Bridge On The Neretva: Stari Most As A Stage of Memory in Post-Conflict Mostar, Bosna-Herzegovina”, **SAGE**, Cilt.51, Sayı.4, 2016, ss.467-483.

GRAHAM, Stephan; **City, War And Terrorism**, Blackwell Publishers, Malden Mass, 2004.

GRAHAM, Stephan; **Cities Under Siege: The New Military Urbanism**, Verso, UK And US, 2011.

GÜL, Murat ve John Dee; “Sarajevo- A City Profile”, **Cities**, Sayı.43, 2015, ss.152-166.

GÜMÜŞ, Burak; “Kolektif Bellek, “Hatıralar Savaşı”, “Karşı Hafıza” Üzerine”, **Muhafazakâr Düşünce**, Yıl.6, Sayı.24, 2010, ss.117-132.

Hendrickson, Ryan C.; **Dönüşü Olmayan Karar**, https://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/turkish/history_pr.html, (Erişim Tarihi: 23.12.2020).

İPEKÇİ, Aydın Cahide; “ Kentsel Bellek: Yapılarda Savaşın Silinmeyen İzleri”, **Mimarlık**, Sayı.364, 2012, ss.

İZ BAŞALAN, Fatma; “Savaş ve Çevre”, **Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi**, Cilt.2, Sayı.3, 2009, ss113-116.

İZZETBEGOVİÇ, Aliya; **II. Endülüs’e Geçit Vermeyen Adam**, Terc: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, Hanife Öz, Dergâh Ofset, 2003.

KARAARSLAN, Faruk; “Hafızanın Sosyo-Psikolojik Bağlamı”, **Sosyoloji Divanı**, Sayı.10, 2017, ss.25-35.

KARASU, Mithat Arman; “Bir Kentin Ölümü: Kentkırım (Bosna-Hersek Örneği)”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt. 17, Sayı. 3, 2008, ss. 51-64.

KARASU, Mithat Arman; “ Küresel Barışa Karşı Yeni Bir Tehdit: Kentkırım (Filistin Örneği)”, **5. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi**, 18 Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2008, ss. 101-109.

KARATAŞ, Zeki; “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”, **Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi**, Cilt.1, Sayı.1, 2015.

KARO, Emina; “Kente Karşı İşlenen Suçlar Üzerine Bir Çözümleme: Bosna Hersek Örneği”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Doktora Tezi**, 2016.

- KAYIRAN**, Mehmet; “Milliyetçilik Akımının Balkanlardaki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789-1875)”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, Cilt.2, Sayı.5, 2019, ss.71-97.
- KELEŞ**, Ruşen; “Dünya Çevre Günü ve Kentkırım”, **Cumhuriyet**, 1 Temmuz, 1993, ss.2.
- KESER**, Ulvi; “Manevi Miras Katliamı; Bosna-Hersek’te Kentkırımı”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, Sayı. 2, 2012, ss.274-298.
- KOÇAK**, Abdullah ve Özgür Arun; “İçerik Analizi Çalışmalarından Örnekleme Sorunu”, **Selçuk İletişim**, Cilt.4, Sayı.3, 2006, ss.21-28.
- KOLEKTİF**; **Dünya Tarihi**, NTV Yayınları, İstanbul, 5. Baskı, 2009.
- LEFEBVRE**, Henri; **Mekânın Üretimi**, (Çev. Işık Ergüden), Sel Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- LEFEBVRE**, Henri; **The Production of Space**, Oxford: Blackwell, 1991.
- LEVENT**, Yasemin; **Mekanın Belleğinden Bellek Mekanlarına: Korumada Değişen Değer Anlayışı ve Kültürel Miras**, https://www.academia.edu/24601651/Mek%C3%A2n%C4%B1n_Belle%C4%9Finden_Bellek_Mek%C3%A2nlar%C4%B1na_Korumada_De%C4%9Fi%C5%9Fen_De%C4%9Fer_Anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1_ve_K%C3%BClt%C3%BCrel_Miras, (Erişim Tarihi: 11.12.2016).
- MACDONALD**, David Bruce; “Balkan Holocausts? Comparing Genocide Myths And Historical Revisionism in Serbian And Croatian Nationalist Writing: 1986-1999”, London School of Economics And Political Science, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, Londra, 2001.
- MOORE**, Adam; “Etno-Territoriality And Ethnic Conflict”, **Geographical Review**, Sayı.1, Cilt.106, 2016, ss.92-108.
- MUSTAFAYEV**, Beşir; “Kafkaslar’da Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt.1, Sayı.12, 2012, ss.533-561.
- NANİÇ**, Seda; “Medyanın Toplumsal Hafıza Üzerindeki Rolü Bosna Savaşı Örneği”, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2019.
- NUMANOVİÇ**, Amin; “Dayton Sonrası Bosna-Hersek ve Avrupa-Atlantik Entegrasyonu”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, 2011.
- ÖZERDEM**, Alparslan; “An Approach To Sustainable Recovery of Urban Water Supplies In War-Affected Areas”, The University of New York, Institute of Advanced Architectural Studies, **Doktora Tezi**, 1998.

- ÖZDEMİR**, Eylem; “Kent Sosyolojisi Yaklaşımları”, **Kent Sosyolojisi**, Ed.:Köksal Alver, Çizgi Kitapevi, Konya, 2017, ss. 119-146.
- PAVLOVIĆ**, Mirna; “Hırvat İdeolojisi ve Gerçekçiliği”, **Birikim Dergisi**, Sayı.133, 2000.
- RAMADAN**, Adam; “Destroying Nahr El-Bared: Sovereignty And Urbicide in Tahe Space of Exception”, **Political Geography**, Sayı.28, 2009, ss.153-163.
- RIEDLMAYER**, Andras; “Maziyi Silmek: Bosna-Hersek'teki Kütüphanelerin ve Arşivlerin Tahribi”, Çev: Yaşar Tonta, **Türk Kütüphaneciliği**, Cilt. 3, Sayı. 9, 1995, ss. 337-341.
- RIEDLMAYER**, Andras; “Convivencia Under Fire: Genocide And Book Burning In Bosnia”, **Fine Art Library**, 2002.
- RIEDLMAYER**, Andras; “Libraries Are Not For Burning: International Librarianship And The Recovery Of The Destroyed Heritage Of Bosnia And Herzegovina”, **61. IFNA General Conference**, İstanbul, 20-25 Ağustos 1995.
- SANCAKTAR**, Caner; “1980 Sonrası Yugoslavya'da Sırp ve Hırvat Milliyetçiliği”, **Uluslararası Balkan Kongresi**, 2008, ss.89-121.
- SALMON**, Christan; “Filistin'e Uzaktan ve Yakından Bakmak Buldozer Savaşı”, **Mimarlar ve Mühendisler Odası Ankara Şubesi Bülten**, Eylül 2006 ss.32-37.
- SEMERCİOĞLU**, Harun; “Bosna-Hersek'te Yaşanan Boşnak-Sırp Çatışmasının Analizi”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı.16, 2017, ss.1339-1360.
- SEYHAN**, Salih; “Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanımı ve İlk Dört Sayının Sadeleştirilmiş Özeti”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.17, Sayı.3, 2013, ss.141-160.
- SHAW**, Martin; **New Wars of The City: 'Urbicide' and 'Genocide'**, http://www.academia.edu/download/45946786/Martin_Shaw_New_wars_of_the_city.pdf, (Erişim Tarihi: 11.12.2016).
- SIEGE WATCH**; **Ninth Quarterly Report on Besieged Areas in Syria**, November 2017-January 2018, Colophon, London.
- SİPAHİ**, Esra Banu ve Bahar Özsoy; “Kafkaslar'da Bir Kentkırım Örneği Olarak Şuşa”, **First International Forum Of The Caucasus Studies Scholars**, 17-18 Nisan, Bakü, 2017, ss.235-242.
- SOLAK**, Sevcan Güleç; “Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış”, **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt.6, Sayı.1, 2017.

- TAĞ**, Şermin; “Belgesel Sinema ve Türleri”, Anadolu Üniversitesi, **Yüksek Lisans Tezi**, 2003.
- TAŞAR**, Murat; “Dayton Antlaşması ve Bosna-Hersek’in Geleceği Hakkında Görüşler”, **Ülke Dergisi**, Sayı.12, 1996.
- TÜRBEDAR**, Erhan; “Dayton Antlaşması’nın Neticelerinin Değerlendirilmesi”, **TEPAV Değerlendirme Notu**, Aralık 2010.
- TÜRKEŞ**, Mustafa vd.; “Kriz Sarmalında Bosna-Hersek: “Devlet Krizi”, **Boğaziçi Üniversitesi- TÜSİAD Dış Politika Platformu**, 2012.
- TYNER**, James ve diğerleri; “Phnom Penh During The Cambodian Genocide: A Case of Selective Urbicide”, **Environment And Planning A**, Sayı.46, 2014, ss.1871-1891.
- ULUTAŞ AKARÇAY**, Demet; ““Yok” Edilen İnsanlık: Soykırım ve Uluslararası Sosyal Hizmet”, **Sosyal Hizmet Sempozyumu 2015**, Manisa, 2016, ss.180-188.
- WALL**, Peter; **Cities Under Siege**, <https://geographicaliminations.com/2018/03/20/mass-murder-in-slow-motion-i-east-ghouta/>, (Erişim Tarihi:05.09.2020).
- YAHYAGİL**, Mehmet Y.; “Kentlerin Kültürün Gelişmesindeki Etkileri”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı.25, 1998, ss.105-120.
- YANIK**, Celalettin; “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, **Kaygı**, Sayı.20, 2013, ss.225-235.
- YALÇINER**, Ruhtan; “Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt.69, Sayı.1, 2014, s.189-215.
- YENİGÜN**, Cüneyt ve Ümit Hacıoğlu; **Bosna-Hersek: Etnik Savaş-Eksik Antlaşma**, <https://www.researchgate.net/publication/260984291>, (Erişim Tarihi: 06.06.2018).
- YILMAZ**, Fırat Harun ve Ali Şahin; “Kentsel Yıkımın Bosna ve Filistin Örnekleri Üzerinden Kentkırım Kapsamında Değerlendirilmesi”, **Selçuk Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi**, Cilt.21, Sayı.1, 2018, ss.92-106.

İnternet Kaynakları

<http://akademikperspektif.com/2014/04/09/balkanlardaki-milliyetcilik-hareketleri-ve-kokenleri/>, (Erişim Tarihi: 05.06.2018).

http://avrasya.istanbul.edu.tr/?page_id=7941, (Erişim Tarihi: 06.06.2018).

<http://www.tuicakademi.org/dayton-antlasmasi-tarihi-gunumuze-etkileri-2/>, (Erişim Tarihi: 04.06.2018).

<http://akademikperspektif.com/2014/07/27/srebrenitsa-katliami-ve-dayton-anlasmasi-analizi/>, (Erişim Tarihi: 05.04.2018).

<https://tr.scribd.com/document/14185276/Etnisite-Modernizm-ve-Milliyetcilik-Naci-Bostanc%C4%B1>, (Erişim Tarihi:14.06.2018).

<https://www.brandingturkiye.com/youtube-istatistikleri-guncel/>, (Erişim Tarihi: 14.06.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Saraybosna#:~:text=1991%20n%C3%BCfus%20say%C4%B1mlar%C4%B1na%20g%C3%B6re%20Saraybosna,S%C4%B1rplar%C4%B1n%20ve%20H%C4%B1rvatlar%C4%B1n%20mahalleleri%20ayr%C4%B1d%C4%B1r.>, (Erişim Tarihi: 16.07.2020).

<https://www.urbandictionary.com/define.php?term=historicide>, (Erişim Tarihi: 23.07.2020).

<https://www.arabnews.com/node/1059371/amp>, (Erişim Tarihi: 23.07.2020).

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekin-yuzde-50-7si-musulman/600661>, (Erişim Tarihi: 26.11.2020).

<https://www.milliyet.com.tr/srebrenitsa-katliami-nedir--srebrenitsa-soykirimi-tarihi-molatik-8613/>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020).

<https://whc.unesco.org/en/list/946/documents>, (Erişim Tarihi: 08.12.2020).

<https://www.ekodialog.com/kent-ekonomileri/kentler-ve-temel-ozellikleri.html>, (Erişim Tarihi: 08.12.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42074470>, (Erişim Tarihi: 23.12.2020).

<https://millidusunce.com/misak/bir-suc-olarak-soykirim/>, (Erişim Tarihi: 10.11.2020).

Ek 1

BELGESELLERİN URL'si

Savaşın İzleri/Bosna Savaşı <https://www.youtube.com/watch?v=Ijx-OAOS-hE>

Bridge of Mostar <https://www.youtube.com/watch?v=xjS7nIcLidc>

Riddles of The Dead Savage Evidence <https://www.youtube.com/watch?v=dwvm8AIU6JI>

Dünden Yarına: Bosna <https://www.youtube.com/watch?v=2tNXHzEA3fs>

Back to Bosnia https://www.youtube.com/watch?v=Qlz_CsMcfyE

Bosnia and Herzegovnia: An Ethnically Divided Country
<https://www.youtube.com/watch?v=lHSO0RQFRe8>

Kanlı Bayram <https://www.youtube.com/watch?v=8HEIJTLpv-U>

The War in Mostar, Bosnia <https://www.youtube.com/watch?v=XX3Fcu0uA8A>

The Unforgiving <https://vimeo.com/101080058>

The Defense of Bosnia <https://www.youtube.com/watch?v=3a1bQTDR9y8>

Srebrenica A Town Betrayed https://www.youtube.com/watch?v=FvqHWS_4AuM

Bill Tribe Story “A Sarajevo” <https://www.youtube.com/watch?v=N4-bcZmA-E8>

Ek 2

**TİKA Tarafından Tadilat, Yeniden İnşa ve Restorasyon Çalışmaları Yapılan
Dini/Etnik/Kültürel Binalar**

Ustokilina Cami

Alaca Cami

Gazi Hüsrev Cami

Ali Paşa Cami

Arnaudija Cami

Ferhadija Cami

Kurşunlu Cami/Yusuf Paşa Cami

Handan Ağa Cami

Fatih Sultan Mehmet Cami

Azize Meryem Kutlu Doğum Katedrali

Bosna Ulusal Kütüphanesi

Drina Köprüsü

Konje Köprüsü

Bosna Hersek Devlet Arşivi

Karagöz Bey Medresesi

Ek 3

Bosna Hersek Savaşı'ndan Kentkırım Örnekleri

A. Mostar Köprüsü, Mostar

B. Milli Kütüphane, Saraybosna

C. Ferhadija Camii, Banja Luka

D. Arnaudija Cami, Banja Luka

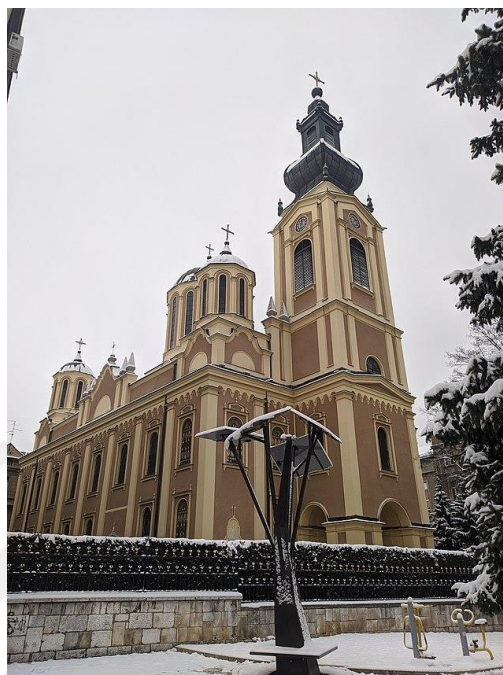
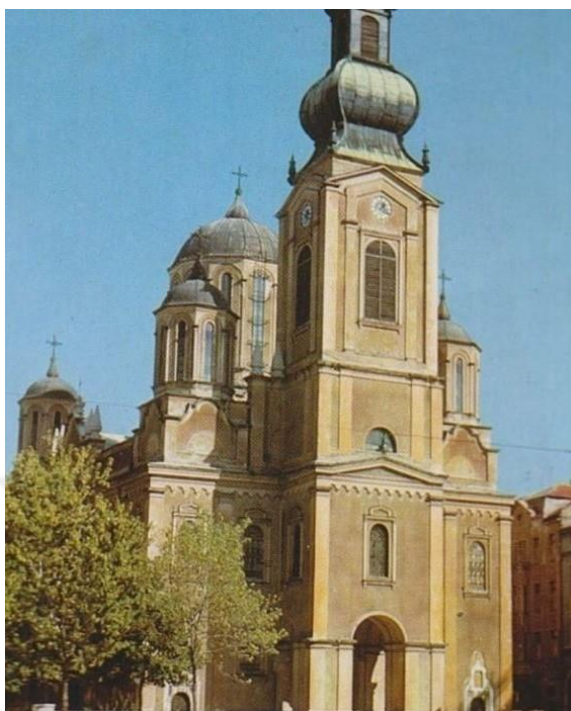
E. Esma Sultan Cami, Jajce

F. Sinan Bey Cami, Jajce

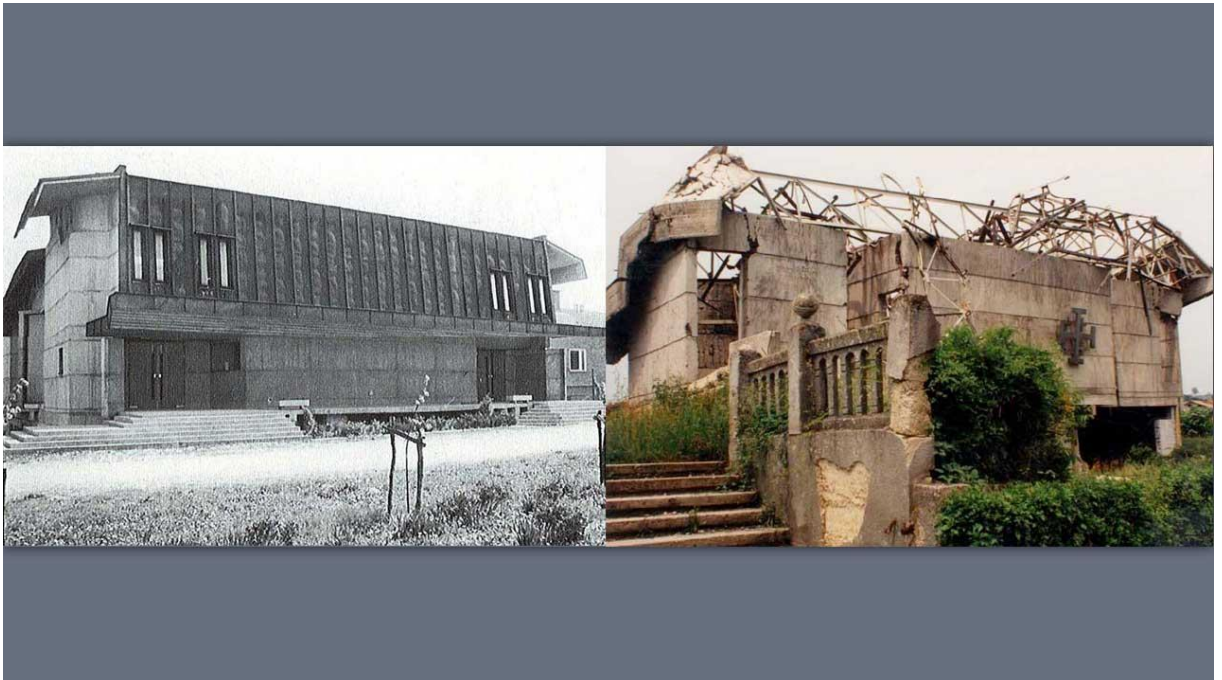
G. Azize Meryem Kutlu Doğum Katedrali, Saraybosna

H. Aziz Evangelist Kilisesi, Plehan

I. Petricevic Fransisken Manastırı, Banja Luka

İ. Holy Trintiy Ortodoks Katedrali, Mostar

J. Vaftizci Yahya Bölge Kilisesi ve Hac Tapınağı, Jajce

K. Roman Katolik Manastırı ve Bölge Kilisesi

